

Marek Gałęzowski

ORCID: 0000-0001-8948-1194
(Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie)

**OFICEROWIE WOJSKA POLSKIEGO
POCHODZENIA ŻYDOWSKIEGO POLEGLI
W WOJNIE Z NIEMCAMI W 1939 R.
Z ZAGADNIENIA PROBLEMATYKI STRAT
OSOBOWYCH ELIT SPOŁECZEŃSTWA
POLSKIEGO W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ**

POLISH ARMY OFFICERS OF JEWISH ORIGIN WHO FELL IN
THE WAR WITH GERMANY IN 1939: ON THE ISSUE
OF CASUALTIES SUFFERED BY THE POLISH SOCIAL ELITE
DURING WORLD WAR II

STRESZCZENIE

Prezentowane studium dotyczy liczby oficerów Wojska Polskiego pochodzenia żydowskiego, którzy zginęli w wojnie z Niemcami we wrześniu i w pierwszych dniach października 1939 r., w kontekście problematyki strat osobowych, jakie poniosły elity wielonarodowościowego i wielowyznaniowego społeczeństwa II Rzeczypospolitej. W tekście poddano analizie informacje obecnie funkcjonujące w polskiej historiografii na temat poległych oficerów i zwrócono uwagę na poważne błędy w występujących dotychczas szacunkach, udowadniając, że są one nieuzasadnione. Następnie dokonano krytycznej oceny zestawienia Beniamina Meirtchaka, który podjął pierwszą próbę nazwania z imienia i nazwiska oficerów WP pochodzenia żydowskiego poległych we wrześniu 1939 r. Wykazała ona konieczność odrzucenia większości informacji zamieszczonych w tym opracowaniu i przedstawienia nowych ustaleń w badanym przedmiocie. W aneksie do artykułu zamieszczono noty biograficzne poległych oficerów – przedstawicieli polskiej elity inteligentnej. Skorygowano błędne informacje, m.in. dotyczące okoliczności śmierci niektórych spośród nich, sporadycznie również w pisowni nazwisk. Artykuł powstał na podstawie obszernej bazy źródłowej, przede wszystkim z wykorzystaniem nieuwzględnionych dotychczas w polskim piśmiennictwie akt osobowych wymienionych w tekście oficerów, pochodzących z zasobu Wojskowego Biura

Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, a także z innych, m.in. z Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Głównej Biblioteki Lekarskiej im. Stanisława Konopki i Polskiego Czerwonego Krzyża.

Słowa kluczowe: Wojsko Polskie, oficerowie, Żydzi, kampania polska 1939 r., lekarze, straty osobowe, elity polskie, obrona Warszawy, Armia „Łódź”, Benjamin Meirchak.

ABSTRACT

The study presented concerns the number of Polish Army officers of Jewish origin who died in the war with Germany in September and early October 1939, in the context of the human losses suffered by the elites of the multi-nation and multi-religious society of the Second Polish Republic. In the text an analysis is made of the information currently available in Polish historiography on fallen officers and it is pointed out that there are serious errors in the estimates made up to this time, proving them to be unsubstantiated. Next, a critical assessment is made of the list compiled by Benjamin Meirchak, who made the first attempt to name the Polish Army officers of Jewish origin who died in September 1939. It showed that most of the information contained in this treatise had to be rejected and new findings on the subject had to be presented. The appendix to the article contains biographical notes on the fallen officers – representatives of the Polish intellectual elite. Incorrect information has been corrected, including details concerning the circumstances of some of their deaths, and occasionally also the spelling of their names. The article arose from an extensive body of sources, primarily using the personal files of the officers mentioned in the text, not yet included in the Polish literature, from the collection of the General Kazimierz Sosnkowski Military Historical Bureau, as well as other sources, including the Warsaw University Archives, the Stanisław Konopka Main Medical Library, and the Polish Red Cross.

Keywords: Polish Army, officers, Jews, 1939 Polish campaign, doctors, personal losses, Polish elite, defence of Warsaw, Łódź Army, Benjamin Meirchak.

W opracowaniach dotyczących dziejów polskich Żydów liczba żołnierzy Wojska Polskiego pochodzenia żydowskiego, którzy wzięli udział w wojnie z Niemcami we wrześniu i październiku 1939 r., jest szacowana zwykle na przeszło 100 tys., czasem nawet więcej. Dane te nie znajdują jednak żadnego uzasadnienia źródłowego, a autorzy, którzy je zamieszczają w swoich pracach, wielkość te powtarzają za artykułem Szymona Datnera¹. W rzeczywistości – według jedynego wiarygodnego ustalenia na ten temat, autorstwa wybitnego historyka wojskowości Wal-

¹ S. Datner, *Udział Żydów w walkach zbrojnych o wolność i niepodległość Polski (1800–1945)* [w:] *Z dziejów Żydów w Polsce*, red. W. Tyloch, Warszawa 1983, s. 37. Ten zasłużony badacz zbrodni niemieckich w Polsce nie podał jednak podstawy źródłowej swoich obliczeń. Mimo to liczbę tę powtarzają autorzy wszystkich prac dotyczących najnowszych dziejów społeczności żydowskiej w Polsce. Zob. m.in.: M. Ciesielska, *The Doctors of the Warsaw Ghetto*, Boston 2022, s. 51–52 (praca ta nieco różni się od jej wcześniejszego, polskiego wydania, cytowanego w innym miejscu artykułu); M. Fuks, *Z dziejów wielkiej katastrofy narodu żydowskiego*, Poznań 1999, s. 313; T. Gąsowski, *Pod sztandarami Orla Białego. Kwestia żydowska w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej*, Kraków 2002, s. 25; T. Prekerowa, *Wojna i okupacja* [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1983, s. 273; S. Zwoliński, *Żydzi w polskich regularnych formacjach wojskowych podczas II wojny światowej* [w:] *Żydzi w obronie Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Warszawie 17 i 18 października 1993 r.*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1996, s. 145; A. Zbikowski, *Żydzi*, Wrocław 1997, s. 221. Jedyнным badaczem, który tę liczbę podał w wątpliwość, był Jacek Pietrzak. Zob. J. Pietrzak, *Żydzi w formacjach Wojska Polskiego podczas drugiej*

demara Rezmera – liczba ta wyniosła od 46 645 do 49 100 żołnierzy². Nie wiadomo, jaki odsetek wśród nich stanowili oficerowie.

Czy mimo to możemy przynajmniej ustalić liczbę i nazwiska tych oficerów WP – polskich Żydów, którzy zginęli w kampanii 1939 r., broniąc swojej ojczyzny przed agresją niemiecką? Pierwszym historykiem starającym się to zrobić był Stefan Zwoliński. Wskazał on, że w walce z agresją niemiecką poległo przeszło stu oficerów pochodzenia żydowskiego³. Wielkość tę powtórzył za nim Tomasz Gąsowski⁴, a do pracy tego uznanego badacza losów Żydów w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie odwołał się z kolei Grzegorz Berendt w tekście poświęconym stratom osobowym polskich Żydów podczas II wojny światowej. Jednak według niego – w odróżnieniu od obu wymienionych autorów – poległych oficerów było równo stu⁵. Nie wiadomo, jaka była podstawa tej zmiany, ponieważ Berendt nie przywołał innych źródeł lub opracowań niż te powyżej wspomniane. Pomiął również zestawienie Beniamina Meirtchaka, opublikowane niedługo po ukazaniu się monografii Gąsowskiego, w której liczba poległych oficerów jest wyraźnie mniejsza⁶.

Szacunek zbliżony do stu poległych stał się miarodajnym odniesieniem także dla innych historyków i aktualnie w polskiej historiografii jest uznawany za odpowiadający rzeczywistości⁷. Na czym jednak opierał się Stefan Zwoliński, określając liczbę poległych oficerów, do której odwołali się bez weryfikacji wszyscy późniejsi badacze? Autor ten sformułował swój pogląd na podstawie przejrzenia około 17 procent kart poległych we wrześniu 1939 r. żołnierzy i oficerów WP (co odpowiadało mniej więcej 1/6 wszystkich), które później stały się podstawą opracowania *Księgi pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej. Żołnierze września* (Pruszków 1993). Z tych materiałów wybrał nazwiska, które uznał za świadczące o pochodzeniu żydowskim – wśród nich znalazło się dwudziestu oficerów. Uznając za prawdopodobne, że podobny odsetek poległych oficerów znajduje się w dalszych kartach i przy zastrzeżeniu, że dodatkowo w ogólnej sumie powinna zostać ujęta jeszcze nieokreślona liczba tych oficerów, którzy nosili polskie imiona i nazwiska, ocenił, że „z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że we wrześniu 1939 r. poległo ok. 7 tys. Żydów w mundurach żołnierzy Wojska Polskiego, w tym ponad stu w mundurach oficerskich”⁸.

Wspomniana metoda badawcza powinna jednak wzbudzić pytanie o jej zasadność. Nie można bowiem uznać za naukowe kryterium, w którym pochodzenie narodowe danej osoby jest oceniane wyłącznie na podstawie brzmienia samego nazwiska. W wypadku Żydów problem ten został dostrzeżony już przez Adolfa Hirschberga, który jako pierw-

wojny światowej. *Zarys problematyki* [w:] *Żydzi w walce z Niemcami 1939–1945*, red. K. Persak, Warszawa 2023, s. 107.

² W. Rezmer, *Slużba wojskowa Żydów w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001, s. 110.

³ S. Zwoliński, *Żydzi...*, s. 146.

⁴ T. Gąsowski, *Pod sztandarami Orła Białego...*, s. 25.

⁵ G. Berendt, *Straty osobowe polskich Żydów w okresie II wojny światowej* [w:] *Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 62.

⁶ B. Meirtchak, *Żydzi – żołnierze wojsk polskich polegli na frontach II wojny światowej*, Warszawa 2001.

⁷ Zob. T. Epstein, *Wstęp* [w:] *Archiwum Ringelbluma*, t. XV: *Wrzesień 1939. Listy kaliskie. Listy płockie*, oprac. T. Epstein, J. Majewska, A. Bańkowska, Warszawa 2014, s. 10.

⁸ S. Zwoliński, *Żydzi...*, s. 145–146.

szy w okresie dwudziestolecia międzywojennego usiłował poczynić ustalenia w kwestii udziału Żydów w Legionach Polskich i POW. „Samo brzmienie imienia, szczególnie zaś nazwiska, często nie stanowi wystarczającej podstawy do rozeznania i może prowadzić do błędów: uznania Polaków za Żydów i na odwrót, zwłaszcza jeżeli idzie o osoby noszące nazwiska niemieckie” – pisał⁹. Wiele podobnych błędów popełniono w *Spisie poległych, zmarłych, rannych, chorych, wziętych do niewoli wedle „List strat Legionów Polskich”* oraz w spisach legionistów zamieszczonych w *Księdze pamiątkowej ku czci Żydów Bojowników sprawy polskiej*. Podstawowym bowiem kryterium ich tworzenia było właśnie brzmienie nazwisk, a nie badania źródłowe¹⁰.

Określanie pochodzenia danej osoby na podstawie samego nazwiska jest więc zawodnym kryterium i powoduje liczne pomyłki. Nicco inaczej jest w wypadku imienia. Jak zauważył Simon Schochet, o ile wielu Słowian i Niemców nosiło nazwiska podobne do żydowskich, o tyle „oparte na odmiennych tradycjach polskie i żydowskie imiona cechują się charakterystycznymi różnicami”¹¹. Dlatego też możemy mieć pewność, że pochodzenia żydowskiego byli oficerowie noszący przykładowo imiona Chaim, Izrael, Juda, Lipa czy Mojżesz¹². Część Żydów – oficerów WP nosiła jednak imiona polskie, a nazwisko – jak wspomniano – nie może przesądzać o pochodzeniu danej osoby (tym bardziej, że czasami miało ono polskie brzmienie). Weryfikacja tego możliwa jest zatem dopiero po wykorzystaniu źródeł archiwalnych bezpośrednio dotyczących badanych

⁹ A. Hirschberg, *Legioniści Żydzi*, „Kurier Wileński”, 19 VII 1932, s. 2. Autor tych słów nie uniknął podobnych omyłek, wymieniając błędnie jako osoby pochodzenia żydowskiego zaangażowane w działalność niepodległościową w czasie I wojny światowej m.in. kurierkę Związku Walki Zbrojnej i powojennego podziemia niepodległościowego Felicję Wolff czy poetę legionowego Rajmunda Bergela, którzy nie byli pochodzenia żydowskiego.

¹⁰ *Spis poległych, zmarłych, rannych, chorych, wziętych do niewoli wedle „List strat Legionów Polskich”*, oprac. K. Króliński [w:] *Almanach żydowski*, t. 1, wyd. H. Stachel, Lwów – Warszawa – Poznań 1937. Został on przedrukowany przez Zygmunta Zygmunta w opracowaniu *Żydzi bojownicy o niepodległość Polski*, red. N. Getter, J. Schall, Z. Schipper, Warszawa 2002, s. 169–173 (reprint); *Księga pamiątkowa ku czci Żydów Bojowników sprawy polskiej. Żydostwo polskie swym braciom, którzy walczyli o niepodległość i wolność kraju 1905–1918*, Warszawa 1936, s. 80–83. Tym samym arbitralnie uznawano, że każda osoba nosząca nazwisko Freund, Gross, Heller, Herzog, Klein (być może o odległych korzeniach niemieckich lub żydowskich), jak i Żydzi. Kierowanie się brzmieniem nazwiska jako kryterium przynależności etnicznej spowodowało m.in., że na sporządzonej liście legionistów pochodzenia żydowskiego znalazły się osoby innych narodowości i wyznań, jak chociażby Emil A. Fieldorf, przyszły generał WP i dowódca Kierownictwa Dywersji KG AK, który pochodził z rodziny wywodzącej się z Czech, zapewne o korzeniach niemieckich. M. Fieldorf, L. Zachuta, *General Fieldorf „Nil”. Fakty, dokumenty, relacje*, t. 1, Warszawa 2006, s. 11. Podobnie mylne są informacje dotyczące rodowodu gen. Wilhelma Orlika-Rückemanna, który pochodził ze spolszczonej rodziny austriackiej. A. Kralisz, *Na straży wschodnich rubieży. Biografia ostatniego dowódcy KOP gen. bryg. Wilhelma Orlik-Rückemanna (1894–1986)*, Warszawa 1999, s. 11. Informację o jego pewnym pochodzeniu żydowskim błędnie podał m.in. J. Prochwicz, *Żydzi w formacjach granicznych II Rzeczypospolitej* [w:] *Żydzi i wojsko polskie w XIX i XX wieku*, red. nauk. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Warszawa – Kielce 2020, s. 146.

¹¹ S. Schochet, J.K. Zawodny, *Próby identyfikacji oficerów Wojska Polskiego narodowości żydowskiej zamordowanych w Katyniu* [w:] *Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004, s. 552.

¹² Oficerów o takich imionach znajdziemy chociażby w *Roczniku oficerskim rezerw*, Warszawa 1934 (dalej: ROR): Chaim Aron Apfelbaum (s. 504) i Chaim Krause (s. 800), Izrael Rotman i Izrael Zundel Wasserman (s. 795), Juda Buchsbaum (s. 794), Lipa Gelbfisz (s. 795), Mojżesz Rubinsztein (s. 974) i Mojżesz Kimel (s. 951).

biografii oficerów, czyli dokumentów zawierających dane na temat wyznania i narodowości, takie jak akty urodzenia czy świadectwa maturalne.

Oficerowie wywodzący się ze społeczności polskich Żydów deklarowali wyznanie mojżeszowe, natomiast jako narodowość – w zdecydowanej większości znanych mi przypadków – polską. Stereotyp, który przenika też do historiografii, każe widzieć w nich osoby zasymilowane (podobnie jak w wypadku Żydów – uczestników zmagañ niepodległościowych w okresie I wojny światowej)¹³. Wspomniany już Schochet, omawiając swoje działania na rzecz identyfikacji Żydów – oficerów WP zamordowanych w Katyniu, pisze, że „z reguły większość ich pochodziła ze środowisk zasymilowanych”¹⁴. Pogląd ten nie tylko nie ma podstaw źródłowych, ale w stosunku do oficerów rezerwy zamordowanych przez NKWD jest nieprawdopodobieństwem, ponieważ trudno wskazać wśród nich jakiegokolwiek oficera wywodzącego się ze „środowisk zasymilowanych”.

Pojęcie „osoby zasymilowane” odnosi się bowiem jedynie do osób posiadających mniej lub bardziej odległe korzenie żydowskie. Często pochodziły one z małżeństw mieszanych, nie wyznawały już religii mojżeszowej i nie miały poczucia przynależności do wspólnoty żydowskiej (nawet jeżeli uważamy to za umowne, ponieważ stopień takiego przywiązania jest zwykle trudno uchwytny w źródłach). W kontekście problematyki służby Żydów w WP czy ich udziału w zmaganiach o niepodległość Polski takie osoby nie mogą być uwzględniane właśnie ze względu na brak jakichkolwiek więzi ze społecznością żydowską. W takiej bowiem sytuacji wspomniane korzenie rodzinne nie mogą być żadnym kryterium przynależności narodowej, a jedynie neutralną informacją dotyczącą przodków – tak samo jak w wypadku innych narodowości czy wyznań¹⁵. Dlatego przykłady oficerów, do których można odnieść pojęcie „zasymilowany” – przy całej jego nieprecyzyjności i umowności – należy ocenić w kategorii pojedynczych znanych wypadków, gdy oficerów rezerwy WP – polskich Żydów, obywateli Rzeczypospolitej wyznania mojżeszowego, liczymy w tysiącach. I dlatego – powtórzmy – pogląd, jakoby zamordowani w Katyniu oficerowie WP pochodzenia żydowskiego wywodzili się głównie ze środowisk zasymilowanych, jest błędny, nieoparty na żadnej podstawie źródłowej¹⁶.

Jak wspomniano, oficerowie pochodzenia żydowskiego jako swoją narodowość w przeważającej większości podawali polską. Ponieważ w wojskowych dokumentach personalnych nie ma wyodrębnionej kategorii języka ojczystego (a jedynie znajomość

¹³ Zob. na ten temat M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, przedmowa R. Pipes, Warszawa 2010, s. 22, 33; *idem*, „*Tam, gdzie największe niebezpieczeństwo, szedł pierwszy*”. *Sylwetki Żydów – uczestników walk o niepodległość i granice Polski w latach 1914–1921*, Warszawa 2024, s. 21–24.

¹⁴ S. Schochet, J.K. Zawodny, *Próby identyfikacji oficerów Wojska Polskiego narodowości żydowskiej...*, s. 553.

¹⁵ Taki był chociażby rodowód kpt. Eugeniusza Elsenberga, zakopiańskiego kolegi Stanisława I. Witkiewicza. Zob. M. Gałęzowski, „*Pilnujcie honoru sztandaru pułkowego*”. *Oficerowie Legionów Polskich polegli w wojnie polsko-bolszewickiej*, Warszawa 2024, s. 161–171. Przykład Elsenberga świadczy o asymilacji naturalnej, najczęściej spotykanej. Wypadki asymilacji wynikającej z przyjęcia jej idei, tak jak w wypadku lwowskiej rodziny Feldsteinów, były – jak można przypuszczać – znacznie rzadziej spotykane. *Idem*, „*Tam, gdzie największe niebezpieczeństwo, szedł pierwszy*”..., s. 89–97.

¹⁶ Schochet zdaje sobie sprawę, „że większość ofiar żydowskich [w Katyniu] stanowili oficerowie”, wśród których najwięcej było lekarzy, a następnie prawników, inżynierów, farmaceutów i dentyстів, ale nie wyciąga z tego wniosku, iż przytłaczająca większość z nich nie mogła być oczywiście określona mianem zasymilowanych. S. Schochet, J.K. Zawodny, *Próby identyfikacji oficerów Wojska Polskiego narodowości żydowskiej...*, s. 555.

języków, co jest rzecz jasna czymś innym), wyróżnikiem pozwalającym określić pochodzenie jest deklarowana religia mojżeszowa, znacznie rzadziej – dokument potwierdzający zmianę wyznania z mojżeszowego na inne, względnie deklaracja bezwyznaniowości. Dowodziłoby to, jak pisałem już w książce o żydowskich żołnierzach Legionów Polskich, że uważali się oni za członków określonej grupy religijnej, a nie narodowej – za należących do wspólnoty polskiej, stanowiących integralną część społeczeństwa polskiego. Nie oznaczało to jednak wyrzeczenia się przez nich przynależności do społeczności polskich Żydów. Można przypuszczać, że większość nie traktowała sprawy pochodzenia jako faktu przesądzającego o tym, że będąc Żydami, nie mogli być równocześnie Polakami. Jeżeli deklarowali narodowość polską, to dlatego, że byli Żydami utożsamiającymi się z Polską jako swoją ojczyzną, a – parafrazując słowa Pawła Hertzta – polskość rozumieli tak, jak rozumiano ją w okresach największych wzlotów umysłowości polskiej – jako zaproszenie dla wszystkich, otwarcie wspólnego domu¹⁷. Uważali się jednym słowem za Polaków i Żydów jednocześnie, tak jak przykładowo historyk i żołnierz Legionów Jakub Szacki, który wedle świadectwa Aleksandra Hafftki głosił, „że Polska jest ojczyzną Żydów w tym samym stopniu, w jakim jest nią dla wszystkich innych mieszkańców, zamieszkałych na ziemiach polskich od wieków”¹⁸.

Przyjęcie takiej perspektywy pozwala zrozumieć powszechne podawanie przez oficerów pochodzenia żydowskiego narodowości polskiej i podkreślenie w ten sposób przynależności do społeczeństwa polskiego, złożonego z przedstawicieli różnych nacji i wyznań. Dowodzi też, że można łączyć dwie tożsamości narodowe w ramach jednej społeczności – być Żydem utożsamiającym się z Polską i Polakami – co dobrze oddają słowa Józefa Czapskiego, który pisał w tym kontekście „o podwójnym poczuciu narodowym, podwójnej wierności”¹⁹. Jeżeli podawali narodowość polską, to – prócz naturalnego przywiązania do kraju, w którym się urodzili, i małej ojczyzny, w której się wychowywali i kształcili – jednym z najważniejszych tego powodów było poczucie obywatelskie oraz przekonanie o integralnym związku z Polską. Uważali ją bowiem za swoją ojczyznę. Gdyby dosłownie czytać deklaracje tych oficerów rezerwy, należałoby uznać ich za Polaków wyznania mojżeszowego. Najbardziej jednak ściśle byłoby stwierdzenie, że uważali się oni za Polaków i Żydów jednocześnie.

¹⁷ P. Hertz, *Polskość jako wspólnota otwarta* [w:] *Gra tego świata*, Warszawa 1997, s. 224.

¹⁸ *Jakub Szacki in Memoriam*, Nowy Jork 1957, s. 14–15. W kontekście rozważań na temat poczucia narodowego oficerów pochodzenia żydowskiego i deklarowania przez większość z nich narodowości polskiej warto przytoczyć uwagi Agnieszki Wiercholskiej, która, analizując pojęcie narodowości polskiej w okresie międzywojennym, dostrzega w niej komponent obywatelski. Badaczka ta opowiada się przeciw dychotomii Polacy – Żydzi, uznając ją za wykluczającą, ponieważ przeciwstawia sobie obie nacje i powoduje, „że Żydzi nie mogą być Polakami”. Tymczasem pojęcie Polaka można „rozumieć wąsko, jako kategorię etniczną, ściśle narodowościową, ale także szerzej, w sensie bycia mieszkańcem/obywatelem Polski”. I chociaż Wiercholska zauważa, że w II RP, mimo iż była ona państwem wielonarodowościowym i wielowyznaniowym, „dominowało ujęcie etniczno-narodowe, a nie obywatelskie”, to jednak dostrzega równocześnie, że „z prawnego punktu widzenia określenie »Polak« stanowiło w II Rzeczypospolitej kategorię obywatelską”. Dlatego używanie dychotomii Polacy – Żydzi musi prowadzić „do konsekwentnego ignorowania obywatelskiego znaczenia słowa »Polak«”. A. Wiercholska, *Wspomnienia i kamienie. Życie i śmierć polsko-żydowskiego miasta. Tarnów 1918–1956*, przekład z j. niem. J. Górny, Kraków – Budapeszt – Syrakuzy 2023, s. 31.

¹⁹ Czapski odnosił te słowa do znajomego ze służby w PSZ Jana Holcmana. J. Czapski [*Jan Holcman*] [w:] *idem, Rozproszone. Teksty z lat 1923–1988*, t. 1, oprac. P. Kądziała, Warszawa 2021, s. 287.

Jedyną dotychczas próbę nazwania z imienia i nazwiska oficerów WP pochodzenia żydowskiego poległych we wrześniu 1939 r. podjął wspomniany już Beniamin Meirtchak w pracy zestawiającej nazwiska Żydów, którzy stracili życie podczas służby w polskich formacjach zbrojnych w czasie II wojny światowej. Poza tymi, którzy zginęli w 1939 r. i zamordowanymi wiosną następnego roku przez NKWD (ale nie zmarłymi na zesłaniu w ZSRS, jak chociażby ppor. rez. Leopold Fiedler)²⁰, obejmuje ona nazwiska uczestników konspiracji w okupowanej Polsce (autor zaliczył do niej także nieuczestniczących legalnych władz polskich w kraju i na uchodźstwie komunistów) oraz żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. W pracy można też odnaleźć nazwiska żołnierzy tzw. ludowego WP – utworzonego przez komunistów w ZSRS i podlegającego władzom sowieckim, a tym samym niebędącego częścią jedynej legalnej polskiej formacji zbrojnej w czasie II wojny światowej – oraz sił zbrojnych w kraju i na uchodźstwie podporządkowanych władzom polskim przebywającym w Londynie. W zestawieniu Meirtchaka brak natomiast nazwisk oficerów WP – ofiar Zagłady Żydów, do czego wróć jeszcze w dalszej części tego artykułu.

W pierwszej części Meirtchak wśród przeszło 1100 żołnierzy pochodzenia żydowskiego poległych we wrześniu 1939 r. wymienia 72 oficerów WP (pomijam kilka powtórzonych nazwisk, jak np. Joela Goldschmieda)²¹. Łatwo dostrzec, że są to liczby wyraźnie niższe niż znajdujące się w przywołanej literaturze przedmiotu. Czy jednak ustalenia tego autora są wiarygodnym źródłem wiedzy, pozwalającym określić możliwie ściśle liczbę oficerów polskich pochodzenia żydowskiego, którzy stracili życie we wrześniu 1939 r.? Analiza informacji dotyczących 72 oficerów, których dane znalazły się w omawianym opracowaniu, pozwala wskazać na trzy podstawowe występujące w nich błędy. Każą one na powyższe pytanie odpowiedzieć przecząco:

1. Wśród podanych nazwisk część nie występuje w przedwojennym korpusie oficerskim WP.
2. W wykazie znajdują się liczne osoby, które nie były pochodzenia żydowskiego.
3. Wśród wyszczególnionych jako polegli we wrześniu 1939 r. są oficerowie, którzy zginęli w późniejszym czasie albo przeżyli wojnę; w tym wypadku niektórzy również nie byli pochodzenia żydowskiego.

W odniesieniu do pierwszego ze wskazanych błędów trzeba zauważyć, że w przedwojennym WP nie było 23 oficerów – wymienionych w książce – o następujących personaliach (w niektórych wypadkach Meirtchak nie podał imienia): Jerzy Aszman, Zygmunt Bauman, Bronisław Birnbaum, Bormeister, Adam Buzgel, Dolert Zalcman, Mikołaj Drejman, Gustaw Edelberg, Józef Hersz Erdman, Józef Gardman, Józef Kargan, Maks Kincler, Kirsner, Marceli Kolischer, Marian Leitgeber, Marceli Machaul, Meir, Luba Radzymiński, Schapiro, Henryk Steinberg, Benjamin Sztamler, Ignacy Winter, Leon Zauch. W części wypadków źródłem tego błędu jest wspomniana *Księga pochodzących żołnierzy polskich...*, z której Meirtchak zaczerpnął następujące nazwiska: Jerzy Aszman, Bormeister, Adam Buzgel, Dolert Zalcman, Józef Kargan, Kirsner, Marian Leitgeber, Ignacy Winter i Leon Zauch.

²⁰ M. Gałęzowski, „*Tam, gdzie największe niebezpieczeństwo, szedł pierwszy*”..., s. 252–255 (biogram Leopolda Fiedlera).

²¹ B. Meirtchak, *Żydzi – żołnierze wojsk polskich...*, s. 34.

W wypadku innych pomyłek można przypuszczać, że w odniesieniu do Baumana Meirtchak błędnie podał jego stopień i nazwisko, a w rzeczywistości mowa o podchorążym Zygmuncie Baumannie, urodzonym w 1915 r., który służył w 57. Wielkopolskim Pułku Piechoty. Pułk ten w ramach 27. Dywizji Piechoty Armii „Poznań” walczył w bitwie nad Bzurą, a w końcowym jej etapie w okolicy Kazunia, gdzie Baumann poległ²². Na podstawie tak nielicznych danych trudno też jednoznacznie przesądzić, czy był on w ogóle pochodzenia żydowskiego. Z kolei personalia Mikołaja Drejmana odpowiadają strzelcowi z 62. pułku piechoty²³. Tutaj także nie ma podstaw, by uznać, że był on pochodzenia żydowskiego, a jego imię raczej zdecydowanie temu przeczy. Józef Hersz Erdman poległy pod Sochaczewem nie był oficerem, lecz szeregowym żołnierzem, podobnie jak Gustaw Edelberg i Marceli Kolischer²⁴. Dane Józefa Gardmana, urodzonego 19 marca 1913 r., który służył w 55. pp i miał zginąć w Zgierz, są identyczne jak wspomnianego Józefa Hersza Erdmana, co pozwala przypuszczać, że powtórzono tu błędnie nazwisko tej samej osoby – żołnierza pochodzenia żydowskiego²⁵.

Nie udało się odnaleźć w przedwojennych źródłach oficera o nazwisku Schapiro, natomiast co najmniej trzech nosili nazwisko Schapira. Dwaj z nich nie figurują jednak ani w cytowanych publikacjach odnoszących się do strat z września 1939 r., ani w bazie „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”. Trzeci – ppor. rez. 7. pp Legionów Moses Schapira, urodzony 1 kwietnia 1900 r. – został zamordowany w 1940 r. przez NKWD w Bykowni²⁶. Informacja podana przez Meirtchaka nie może się tym samym odnosić do żadnego z wymienionych, aczkolwiek wspomniana przez niego data i miejsce śmierci tego oficera: 15 września, Krasne pod Złoczowem, przywołana za opracowaniem Tadeusza Kryski-Karskiego²⁷, pozwala na przypuszczenie, że doszło do kolejnej pomyłki, a ów Schapiro to w rzeczywistości – również zamieszczony w książce – poległy 16 września pod Złoczowem kpt. Spiro (bez podania imienia)²⁸. Tutaj zresztą napotyka kolejną nieścisłość. Osoba o takim stopniu nie występuje w przedwojennym korpusie oficerskim WP, a podana informacja najpewniej odnosi się do por. Józefa Spiry, lekarza laryngologa z Krakowa, wedle innych źródeł poległego tego samego dnia w okolicach Złoczowa co Schapiro Meirtchaka²⁹. Obok Gardmana przykład Spiry jest drugim

²² *Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 1, cz. 1: *Żołnierze września A–M*, Pruszków 1993, s. 73.

²³ *Ibidem*, s. 172.

²⁴ Kolischer jest wymieniony bez podania stopnia wojskowego jako spoczywający na cmentarzu parafialnym przy ul. Andriollego w Otwocku. *Ibidem*, s. 339.

²⁵ B. Meirtchak, *Żydzi – żołnierze wojsk polskich...*, s. 28 (Erdman) i s. 32 (Gardman).

²⁶ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (dalej: CAW WBH), Moses Schapira, AP 8193; ROR, s. 53, 423; *Ukraiński ślad Katyńia*, red. Z. Gajowniczek, Warszawa 1995, s. 1. Meirtchak wymienia go wśród zamordowanych w Bykowni pod błędnym nazwiskiem Safira, poprawne nazwisko podał jako drugą możliwą wersję. Zob. B. Meirtchak, *Żydzi – żołnierze wojsk polskich...*, s. 122.

²⁷ T. Kryski-Karski, *Straty korpusu oficerskiego 1939–1945*, Londyn 1996, s. 622.

²⁸ Meirtchak przytoczył te błędne dane także za opracowaniem Tadeusza Kryski-Karskiego, *Straty korpusu oficerskiego* (s. 394), w którego zestawieniu znajdują się te same informacje – również brak imienia, błąd w nazwisku i stopniu wojskowym.

²⁹ Jan B. Gliński podaje jedynie, że Józef Spira zginął we wrześniu 1939 r. J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów – ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Wrocław 1997, s. 384. Więcej na temat okoliczności śmierci Spiry zob. przypis 183 niniejszego artykułu.

w zestawieniu tego autora, kiedy błędnie podane nazwisko danej osoby jest następnie powtórzone w innej wersji, również zresztą błędnej³⁰.

Inaczej jest w wypadku sześciu kolejnych żołnierzy, których nazwiska także nie występują w dokumentacji urzędowej dotyczącej oficerów przedwojennego WP: Ludwika Schermana, Maurycego Bernarda Starkopfa, Leopolda Jakuba Jakobsze, Rosenberga (bez podania imienia), Abrama Kurza oraz Benjamina Oppenbeima. Tutaj Meirtchak błędnie podał nazwiska, których poprawne brzmienie można ustalić, co umożliwi dalszą analizę interesującego nas zagadnienia.

Jakobsze to zapewne Leopold Jakub Jakobsche, urodzony 5 sierpnia 1909 r. – jedyny w WP oficer o takich personaliach. W 1939 r. służył nie w 1. pp, jak podał Meirtchak, ale w 51. pp jako dowódca 9. kompanii strzeleckiej³¹. Miał on polec 2 września 1939 r., co wydaje się mało prawdopodobne, gdyż pułk ten nie toczył wówczas żadnych walk³². Jakobsche nie figuruje ani w opracowaniu Kryski-Karskiego, ani w *Księżce pochowanych żołnierzy polskich*.... W rzeczywistości dostał się on do niewoli i przebywał w oflagach II-B i II-D³³.

Jeśli chodzi o ppor. Rosenberga z 60. pp z Wielkopolski, należy sprecyzować, że w tym pułku w okresie międzywojennym służył jako oficer rezerwy jedynie ppor. Bertold Ludwik Rosenberg, urodzony 12 stycznia 1901 r., absolwent Politechniki Lwowskiej, inżynier chemik wyznania mojżeszowego³⁴. Jednak nie występuje on już w obsadzie pułku we wrześniu 1939 r.³⁵ W istocie jedyna osoba, która mogłaby odpowiadać poległemu, to ppor. Witold Rozenberg, wymieniony przez Waldemara Rezmera w obsadzie personalnej 10. pp³⁶. W rzeczywistości i to nazwisko podano błędnie, a mowa może być jedynie o Witoldzie Rozenbergerze, którego poprawnym stopniem był porucznik³⁷.

Wymienieni w książce Meirtchaka podporucznicy Scherman i Starkopf w rzeczywistości nosili nazwiska Szerman i Sztarkkopf³⁸. Obaj byli pochodzenia żydowskiego i zginęli we wrześniu 1939 r. Z kolei informacje o ppor. rez. 18. pp Abramie Kurzu, poległym 13 września w boju o Sochaczew i pochowanym na miejscowym cmentarzu parafialnym, autor podał najprawdopodobniej za *Księgą pochowanych żołnierzy polskich*... i opracowaniem Kryski-Karskiego, aczkolwiek są one zamieszczone też w innych publikacjach³⁹. Jednakże oficera o takich personaliach nie było nie tylko

³⁰ Dalsze informacje na ten temat zob. w nocie o Józefie Spirze, zamieszczonej w aneksie, oraz w przypisach 182 i 183.

³¹ L. Zachuta, *51 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych im. Giuseppe Garibaldiego*, Pruszków 1992, s. 35.

³² *Ibidem*.

³³ Zob. informacje na temat Leopolda Jakuba Jakobschego w bazie „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”, <https://www.straty.pl>, dostęp 10 V 2024 r.

³⁴ CAW WBH, Bertold Ludwik Rosenberg, AP 301; ROR, s. 83, 519.

³⁵ W. Rezmer, *Armia „Poznań” 1939*, Poznań 1983, s. 504–505.

³⁶ *Ibidem*, s. 504.

³⁷ R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski 1939*, Kraków 2006, s. 559.

³⁸ ROR: s. 228, 751 (Szerman); s. 100, 471 (Sztarkkopf). Taka sama pisownia nazwiska najczęściej występuje w ich aktach personalnych: CAW WBH, Ludwik Szerman, AP 20563+8564. W wypadku Sztarkkopfa zdarza się czasem zapis Sztarkopf. CAW WBH, Maurycy Bernard Sztarkopf, AP 24955, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1939.

³⁹ *Księga pochowanych żołnierzy polskich*..., t. 1, cz. 1, s. 398; T. Kryski-Karski, *Straty*..., s. 222. Te błędne personalia znalazły się także w pracach poświęconych Armii „Poznań” (P. Bauer, B. Polak,

w tym pułku, lecz w ogóle w całym WP. W opracowanej przez Przemysława Dymka obsadzie personalnej 18. pp 26. DP Armii „Poznań” jest wyszczególniony lekarz II batalionu ppor. rez. Chaim Zelman Kurtz, poległy jako jeden z licznych żołnierzy i oficerów tej jednostki we wspomnianym boju o Sochaczew⁴⁰. Także i to nazwisko jest podane błędnie – nie występuje ono ani w źródłach wojskowych, ani dotyczących środowiska lekarskiego. Poprawne dane tego oficera to Chaim Zelman Kurc⁴¹. Zginął on w obronie Sochaczewa, ale nie 13 września, kiedy walki o to miasto jeszcze się nie toczyły, lecz 14 lub 15 września 1939 r., gdyż to wtedy batalion, w którym służył, uczestniczył w jego obronie⁴².

Najwięcej niejasności dotyczy losów ostatniego z wymienionych, którym był Beniamin Bencjan Openheim. Inne wersje jego nazwiska – Oppenheim, Oppenhejm – są błędne⁴³. Ten urodzony 5 maja 1897 r. w Warszawie lekarz chorób skórnych i wenerycznych (dyplom uzyskał na Uniwersytecie Warszawskim w 1924 r.), uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, prowadzący praktykę w Ubezpieczalni Społecznej na Solcu w Warszawie, 1 lipca 1925 r. został mianowany podporucznikiem z przydziałem do Kadry Zapasowej I Szpitala Okręgowego⁴⁴. Według Jana B. Gliškiego w czasie agresji niemieckiej na Polskę Openheim służył w nieokreślonym szpitalu polowym, 8 września 1939 r. pozostał z rannymi, których nie udało się ewakuować, i został zastrzelony przez żołnierzy niemieckich. Nastąpiło to w chwili, kiedy wyszedł naprzeciw

---

Armia Poznań w wojnie obronnej 1939, Poznań 1983, s. 485; W. Rezmer, *Armia „Poznań”...*, s. 370, 506). Z kolei dowódca 5. kompanii pułku kpt. Antoni Sygnarek jego imię i nazwisko zapisał w wersji – Abram Kurtz (*Działania bojowe II batalionu 18. Pułku Piechoty w 1939 r. we wspomnieniach kpt. Antoniego Sygnarka, dowódcy 5. Kompanii 18. Pułku Piechoty* [w:] *Reminiscencje września 1939. W 70. rocznicę Kampanii Wrzesniowej*, red. nauk. W.B. Moś, Bytom 2009, s. 33, 37). Błędne informacje dotyczące Kurca znalazły się również w słowniku Gliškiego, który ponadto pomylił go z ppłk. Adamem Kurtzem, łącząc w nocie informacje o obu tych oficerach (J.B. Gliški, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów – ofiar drugiej wojny światowej*, t. 3, Warszawa 2003, s. 181). Adam Kurtz, ur. 2 I 1890 r., s. Stanisława i Karoliny z d. Cisowskiej, wyznania katolickiego, lekarz, uczestnik wojny z bolszewikami, 1 I 1935 r. mianowany podpułkownikiem, nie nosił – jak podaje Gliški – imienia Abram (CAW WBH, Adam Kurtz, AP 7731, Główna karta ewidencyjna). Po kampanii 1939 r. służył on na wyższych stanowiskach służby sanitarnej Polskich Sił Zbrojnych.

⁴⁰ P. Dymek, *18 pułk piechoty*, Pruszków 2024, s. 31, 41.

⁴¹ CAW WBH, Chaim Zelman Kurc, AP 12868; R. Rybka, K. Stepan, *Awanse oficerskie w Wojsku Polskim 1935–1939*, Kraków 2003, s. 178; *Urzędowy spis lekarzy, lekarzy dentyków, farmaceutów, felczerów, pielęgniarów, położnych uprawnionych i samodzielnych, techników dentystrycznych*, Warszawa 1939, s. 121 (dalej: USL, 1939).

⁴² Kapitan Sygnarek, wspominając odwrót II batalionu z Sochaczewa we wczesnych godzinach rannych 16 IX 1939 r., pisał: „właściwie nie było Rynku [miejskiego], tylko zwały gruzu, a na południowym boku Rynku leżał trup lekarza baonowego ppor. dr. Kurtza Abrama”. *Działania bojowe II batalionu 18. Pułku Piechoty w 1939 r. we wspomnieniach kpt. Antoniego Sygnarka...*, s. 33.

⁴³ Nazwisko w formie Oppenhejm zapisano w kartotece personalno-odznaczeniowej w CAW WBH, a także w USL, 1939, s. 165. Za tym ostatnim źródłem podał je Gliški w *Słowniku biograficznym lekarzy i farmaceutów...*, t. 1, s. 300 i t. 6, s. 85–86. W tym wypadku decyduje jednak własnoręczny podpis Openheima (zob. Główna Biblioteka Lekarska, Zbiory Specjalne [dalej: GBL, ZS], Beniamin Bencjan Openheim, PL\327\1\0\4065, Karta rejestracyjna członka Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej, k. 1). Taka forma nazwiska figuruje też na dyplomie ukończenia studiów (CAW WBH, Beniamin Openheim, AP 870). Poprawnie jego nazwisko zapisano również w ROR, s. 225, 733.

⁴⁴ GBL, ZS, Beniamin Bencjan Openheim, PL\327\1\0\4065, Karta rejestracyjna członka Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej, k. 1; ROR, s. 225, 733.

nim z flagą ze znakiem Czerwonego Krzyża⁴⁵. Z kolei według Meirtchaka poległ on w Warszawie⁴⁶.

Jak łatwo dostrzec, poza datą wydarzenia brakuje jakichkolwiek bliższych danych uwiarygodniających ten przekaz. Nie znajduje on również potwierdzenia w innych cytowanych tu zestawieniach. Podporucznik rezerwy Openheim nie jest bowiem wymieniony ani w pracy Kryski-Karskiego, ani w *Księdze pochowanych żołnierzy polskich...*, jak również w bazie programu „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”. W tej ostatniej pojawia się tylko B. Oppenheim (jedynie z inicjałem imienia), lekarz chorób wewnętrznych, przebywający w warszawskim getcie. Specjalizacja ta wskazywałaby jednak, że mowa tutaj o urodzonym w 1894 r. Berku Oppenhejmie, który dyplom uzyskał w 1926 r., a więc dwa lata później niż Benjamin Bencjan, i podobnie jak on prowadził praktykę w Warszawie. Nie był on natomiast oficerem WP⁴⁷. O tym, że mowa o Berku Oppenhejmie, przesądza jednak przede wszystkim informacja ze spisu lekarzy getta warszawskiego, opracowanego przez Marię Ciesielską⁴⁸. W tym zestawieniu brak natomiast Beniamina Bencjana, a co więcej, w Głównej Bibliotece Lekarskiej nie ma jego dokumentów z czasów okupacji, co może być argumentem na rzecz tego, że poległ we wrześniu 1939 r., a w każdym razie świadectwem tego, że nie przebywał w getcie warszawskim. Jedyną przesłanką wskazującą, że mógł wówczas zginąć, jest adnotacja na karcie katalogowej do tychże dokumentów, a dokładniej wpisana data śmierci – 1939 r. Nie wiadomo jednak, kiedy ta adnotacja została sporządzona, brakuje też źródła tej informacji oraz danych o okolicznościach jego śmierci. Tym samym na obecnym etapie badań nie można jednoznacznie ustalić losów ppor. rez. Beniamina Bencjana Openheima we wrześniu 1939 r.⁴⁹

Podsumowując, powyższa analiza uzasadnia konieczność odrzucenia 23 nazwisk z listy Meirtchaka, ponieważ nie było takich oficerów w WP. Z kolei jeśli chodzi o te osoby, których nazwiska podano błędnie, po ustaleniu ich poprawności należy pominąć jeszcze trzy z nich – Jakobschego i Rozenbergera, ponieważ nie dysponujemy informacjami pozwalającymi na jednoznaczne ustalenie pochodzenia i wyznania tych oficerów (ponadto pierwszy z nich nie poległ we wrześniu 1939 r.), oraz ppor. rez. Openheima, gdyż o jego udziale i śmierci w kampanii 1939 r. nie mamy pewnych, udokumentowanych informacji.

⁴⁵ J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 1, s. 300 i t. 6, s. 86. Źródłem tej informacji był Jan Mauerberger, który pisał: „Wg tego, co mi opowiedzieli naoczni świadkowie, to został zabity przez Niemców [sic!]. Pracował w szpitalu polowym i gdy wojska nasze odstąpiły, pozostał z rannymi. Gdy nadchodzili Niemcy, wyszedł do nich z Flagą Czerwonego Krzyża i dostał serię z automatu. Upadł przy wejściu namiotu szpitalnego wraz z flagą”. GBL, Materiały Jana B. Glińskiego, List Jana Mauerbergera do Jana B. Glińskiego z 31 VIII 1990 r. Informacje ze słownika powtarza także Ciesielska (M. Ciesielska, *Lekarze getta warszawskiego*, Warszawa 2017, s. 51). Natomiast w pracy Tomasza Sudoła dotyczącej zbrodni niemieckich na żołnierzach WP w 1939 r. takie zdarzenie nie jest wspomniane. Zob. T. Sudół, *Zbrodnie wojenne Wehrmachtu na żołnierzach Wojska Polskiego popełnione od września do grudnia 1939 r.*, t. 1: *Geneza zbrodni. Zbrodnie na polu walki*, Warszawa 2025.

⁴⁶ B. Meirtchak, *Żydzi – żołnierze wojsk polskich...*, s. 62. Nie jest on jednak wymieniony w przywoływanej pracy Ludwika Głowackiego, w której znalazły się nazwiska oficerów poległych w obronie Warszawy i Modlina, pochowanych na cmentarzach w ówczesnym województwie stołecznym.

⁴⁷ USL, 1939, s. 165.

⁴⁸ M. Ciesielska, *The doctors...*, s. 264, 324. Obie wspomniane osoby nie są wymienione w The Central Database of Shoah Victims' Names Instytutu Yad Vashem.

⁴⁹ GBL, ZS, Benjamin Bencjan Openheim, 2789.

Przejdźmy teraz do drugiego ze wspomnianych błędów. Spośród oficerów, których nazwiska znajdują się na liście, 25 nie było pochodzenia żydowskiego: mjr Leon Ast, por. Józef Birkenmajer, por. Stanisław Cajzner (w zestawieniu nie podano imienia, ale w przedwojennym WP był tylko jeden oficer o takim nazwisku), ppor. Jan Władysław Elsner, Oskar Fogt *vel* Focht, Ignacy Hirszel, Dawid Janowicz-Czaiński, Norbert Juchtmann, Bernard Kierstein, Kazimierz Kirsztensztejn (tak poprawnie brzmiało to nazwisko, błędnie podane na liście Meirtchaka), Stanisław Ignacy Knobloch, Leonard Klawitter, Jerzy Klejn, Jerzy Marcelli Kluczyński, Benjamin Kotarba, Jerzy Krygier, Benjamin Lisiecki, Herman Cyryl Rauch, Ernest Rosenblatt, Alfred Sachs, Józef Franciszek Schwarzingier, Leon Szewajle, Daniel Tebus, Antoni Tittenbrun, Mieczysław Walter. Ponadto nie można jednoznacznie przesądzić pochodzenia Edmunda Reimanna, którego wojskowe akta personalne nie zachowały się, a – podobnie jak w wypadku Jakobschego i Rozenbergera – brakuje innych źródeł, na podstawie których można byłoby ustalić jego pochodzenie i wyznanie. O tych zaś w pozostałych wypadkach przesądzają dane z akt personalnych różnej proveniencji, w których znajdują się dokumenty zawierające deklaracje dotyczące wyznania i narodowości.

I tak poległy w obronie Cytadeli Warszawskiej por. Józef Birkenmajer, dawny oficer 5. Dywizji Syberyjskiej gen. Waleriana Czumy, wybitny polski tłumacz, przede wszystkim znany z przekładów książek Rudyarda Kiplinga, na czele z najśłynniejszą *Księżką dżungli*, a także Roberta L. Stevensona, począwszy od nie mniej znanej *Wyspy skarbów*⁵⁰, był katolikiem i wywodził się z rodziny o korzeniach niemieckich, w pełni spolonizowanej – co interesujące, jedynej o tym nazwisku w Polsce⁵¹. Pochodzenie niemieckie mieli zapewne także Jan Władysław Elsner i Herman Cyryl Rauch⁵². Ten ostatni – poza deklarowanym wyznaniem katolickim – był także członkiem Stronnictwa Narodowego i Obozu Wielkiej Polski, a później Obozu Radykalno-Narodowego, co w kontekście tych rozważań nie jest oczywiście bez znaczenia⁵³.

Można przypuszczać, że ppłk Benjamin Kotarba został zakwalifikowany do zestawienia Meirtchaka jako osoba pochodzenia żydowskiego jedynie ze względu na swoje imię. Urodzony w Świątnikach Nowych pod Krakowem, był Polakiem wyznania rzymskokatolickiego, tak jak wiele innych osób o tym nazwisku, często występującym wśród pochodzących z tej miejscowości⁵⁴. Narodowości polskiej i wyznania katolic-

⁵⁰ B. Tyszkiewicz, *Birkenmajer Józef* [w:] *Współcześni pisarze polscy i badacze literatury. Słownik bibliograficzny*, oprac. zespół pod kierunkiem J. Czachowskiej i A. Szałagan, Warszawa 1994, s. 172–174.

⁵¹ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: AUW), Józef Birkenmajer, 12099, Akt chrztu; CAW WBH, Józef Birkenmajer, KAP, I.481.B.7691, Karta ewidencyjna, k. 1; M. Bajer, *Birkenmajerowie*, „Forum Akademickie” 1999, nr 9, [www.https://forumakademickie.pl/fa-archiwum/archiwum/99/9/artykuly/21-rody_uczone.htm](https://forumakademickie.pl/fa-archiwum/archiwum/99/9/artykuly/21-rody_uczone.htm), dostęp 2 V 2024 r.

⁵² Nie poległ on zresztą – jak podano w zestawieniu – 15 IX 1939 r. w Luszyńcu, lecz zmarł w szpitalu w Gostyninie wskutek odniesionych dwa dni wcześniej ran i został pochowany na cmentarzu parafialnym w Luszyńcu. O. Cumft, H.K. Kujawa, *Księga lotników polskich poległych, zmarłych i zaginionych 1939–1946*, Warszawa 1989, s. 112; T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 93.

⁵³ CAW WBH, Herman Cyryl Rauch, AP 324, Pismo Komisariatu Rządu na m.st. Warszawę do 30. Poleskiego Pułku Artylerii Lekkiej, 24 V 1938 r., b.p. Na marginesie należy zauważyć, że nazwisko Rauch występowało także wśród Żydów, jak np. u oficera Legionów Polskich i kpt. WP Maurycego (Mojżesza) Raucha. M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 542–543.

⁵⁴ Z tej miejscowości wywodziło się kilku żołnierzy Legionów Polskich o tym nazwisku, chociażby oficer I Brygady i WP kpt. Feliks Kotarba, który poległ w czasie wojny z bolszewikami. Zob. M. Gałęzowski, „*Pilnujcie honoru sztabu pulkowego*” ..., s. 60–61.

kiego byli pozostali spośród wymienionych w tym punkcie oficerów, co wyraźnie potwierdzają dokumenty znajdujące się w ich wojskowych aktach personalnych – przede wszystkim świadectwa urodzenia, zwykle także odpisy świadectw maturalnych. Brakuje w nich natomiast jakichkolwiek dokumentów, które wskazywałyby na inne pochodzenie i wyznanie⁵⁵.

Liczną grupę wśród wymienionych w tej kategorii stanowią przedstawiciele różnych wyznań protestanckich, czego u niektórych dowodzą załączone do ich akt personalnych świadectwa chrztu. Nie ma jakichkolwiek przesłanek, by wskazać, że tam, gdzie nie brak takich dokumentów, zmiana wyznania nastąpiła wskutek aktu konwersji, ponieważ takie materiały również znajdują się w aktach personalnych. Przykładowo poległy w obronie Warszawy por. rez. Alfred Sachs, siostrzeniec biskupa Juliusza Burschego, wywodził się z rodziny ewangelicko-augsburskiej⁵⁶. Tego samego wyznania byli Leon Ast i Daniel Tebus oraz Jerzy Klejn, po wojnie ekshumowany i przeniesiony na cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie⁵⁷, natomiast Ernest Rosenblatt – ewangelicko-reformowany.

Przedstawicielem wyznań niekatolickich był mjr Dawid Janowicz-Czaiński (a nie Janówicz-Czaiński) – z pochodzenia Tatar, jak nietrudno przypuścić – wyznania muzułmańskiego. Nie zginął on zresztą we wrześniu 1939 r., lecz aresztowany po agresji sowieckiej, zaginął, zapewne zamordowany przez NKWD na terenie dzisiejszej Białorusi⁵⁸.

Jak już wspomniano, na liście Meirtchaka znajduje się również ośmiu oficerów, którzy nie polegli we wrześniu 1939 r.: kapitanowie rez. Ajzyk Wolberg i Michał (Mojżesz) Rozental (a nie Rosental, jak podaje Meirtchak), por. Juliusz Frejsler, por. rez. Filip Stern oraz podporucznicy rez.: Hieronim Grodziński, Henryk Hamersztajn (błędnie wymieniony w zestawieniu Meirtchaka pod imieniem Roman), Aleksander Rak oraz Major Rapoport.

Spśród nich Freisler (tak bowiem brzmiała poprawna pisownia jego nazwiska) i Rak nie byli pochodzenia żydowskiego⁵⁹. Z pozostałych ppor. rez. Major Rapoport służył

⁵⁵ CAW WBH: Stanisław Cajzner, KAP I.481.C.61; Oskar Fogt *vel* Focht, AP 141; Ignacy Hirszel, AP 84; Norbert Juchtmann, AP 6181+753; Bernard Kierstein, AP 12707; Kazimierz Kirsztensztejn, AP 593; Leonard Marian Klawitter, AP 10250; Stanisław Ignacy Knobloch, AP 21863; Jerzy Krygier, AP 9902; Beniamin Lisiecki, AP 1999+4502; Józef Franciszek Schwarzwinger, AP 9206; Leon Szewajle, AP 8835; Antoni Tittenbrun, AP 3061 i AP 4110. Ten ostatni w rzeczywistości miał stopień porucznika. Nawiasem mówiąc, nazwisko Tittenbrun spotykane jest często także w rodzinach ewangelickich. O wyznaniu Jerzego M. Kluczyńskiego poza informacjami z akt personalnych przesadzają także te pochodzące z Archiwum UJ. CAW WBH, Jerzy Marceli Kluczyński, AP 1704; *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX. K–L*, red. K. Stopka, Kraków 2009, s. 253.

⁵⁶ CAW WBH, Alfred Sachs, AP 10527, Metryka urodzenia i chrztu, b.p. Informacja ta znajduje również potwierdzenie w dokumentach Sachsa przechowywanych w Archiwum Centralnej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego (Akta studenckie Alfreda Sachsa, nr alb. 2894, sygn. 2671/S).

⁵⁷ J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów – ofiar drugiej wojny światowej*, t. 2, Warszawa 1999, s. 222 oraz Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku, 1/1226, Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Białymstoku: notatki z kwerendy w aktach stanu cywilnego – zgony rejestrowane w Białymstoku we wrześniu 1939 r., k. 56, za: informacje na temat Jerzego Klejna z bazy „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”, <https://www.straty.pl>, dostęp 3 IV 2024 r.

⁵⁸ M. Wyrwa, *Nieodnalezione ofiary Katynia? Lista osób zaginionych na obszarze północno-wschodnich województw II RP od 17 września 1939 do czerwca 1940*, Warszawa 2015, s. 125.

⁵⁹ Juliusz Freisler (1909–1945) był synem Jana i Jadwigi z d. Bielańskiej, nowosądeckan. Podobnie jak rodzice był wyznania rzymskokatolickiego (CAW WBH, Juliusz Freisler, AP 3090). Na temat

w 29. Pułku Piechoty Strzelców Kaniowskich, został wzięty do niewoli 18 września 1939 r. i do końca wojny przebywał w niemieckich obozach jenieckich, po czym wrócił do kraju⁶⁰. Kapitan Ajzyk Adam Wolberg miał zginąć 8 września 1939 r. pod Szydłowcem i zostać pochowany w tym mieście⁶¹. W rzeczywistości ten uczestnik wojny z bolszewikami, wysoko ceniony częstochowski lekarz i oficer rezerwy, we wrześniu 1939 r. służył w 27. pp 7. DP, a po rozbiciu dywizji w jednym ze szpitali polowych w Radomiu. Następnie wrócił do rodzinnej Częstochowy, gdzie trzy lata później został zamordowany przez Niemców w miejscowym getcie⁶².

Podporucznik rezerwy Hieronim Grodziński urodził się 12 czerwca 1902 r., ukończył studia medyczne i praktykował w Warszawie. 1 stycznia 1933 r. mianowano go podporucznikiem (Meirtchak nie wymienia jego stopnia), z przydziałem do Kadry Zapasowej

---

pochodzenia ojca Juliusza pisał Wojciech Frazik: „Urodził się w Bravanticach k. Morawskiej Ostrawy i w młodości wychowywał się w kulturze niemieckiej, w jej lokalnym śląskim wydaniu”; obywatelstwo polskie otrzymał w 1922 r. (W. Frazik, *Jan Freisler „Ksawery”*. *Relacja o działalności w czasie wojny*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2013, nr 38, s. 216). W czasie wojny z Niemcami por. Juliusz Freisler dowodził 1. kompanią ckm Batalionu Stołecznego. 24 IX 1939 r. wziął udział w ataku na pozycje niemieckie w rejonie Babice–Blizne, podczas którego miał zginąć, o czym informował w sporządzonym tego samego dnia raporcie ppłk Leopold Okulicki (*Meldunek sytuacyjny dowódcy zgrupowania ppłk. L. Okulickiego z nocy 23 na 24 września* [w:] *Obrona Warszawy w 1939 r. Wybór dokumentów wojskowych*, zebrał i oprac. M. Cieplewicz, Warszawa 1968, s. 432; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 1, s. 201 [błędnie jako Freisler]; A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, t. 2, Łódź 1989, s. 198). Nie został natomiast wymieniony jako poległy w opracowaniu Kryski-Karskiego. W rzeczywistości por. Freisler we wspomnianym ataku został ciężko ranny i po miesięcznym leczeniu opuścił Warszawę. W marcu 1945 r. we Włodawie rozmawiał z płk. Ludwikiem Głowackim, według którego zmarł on jeszcze w tym samym roku. L. Głowacki, *Obrona Warszawy i Modlina na tle kampanii wrześniowej*, Warszawa 1985, s. 257. Aleksander Rak (ur. 22 XI 1914 r.) dowodził plutonem łączności 86. pp 19. Wileńskiej Dywizji Piechoty. Wbrew informacji z tomu pierwszego *Księgi pochowanych żołnierzy polskich...* (s. 109), gdzie podano również błędną datę jego urodzenia – 22 VI 1914 r., nie poległ 5 IX 1939 r., lecz dostał się do niewoli, był więziony w Murnau, a po wojnie wrócił do kraju (CAW WBH, Aleksander Rak, AP 472, Arkusze ewidencji personalnej, b.p.). Podobnie jak Freisler był katolikiem. *Ibidem*, Pismo proboszcza Fary Wołkowyskiej do Powiatowej Komendy Uzupelnień w Wołkowysku, 10 V 1938 r., b.p.

⁶⁰ Jego imię zapisywano w dokumentach wojskowych w formie Majer lub Mejer. CAW WBH, Mejer Rapoport, AP 3770, Arkusze ewidencji personalnej, b.p. Zgodnie z tym dokumentem dowodził 2. kompanią ckm, jednak według ustaleń Piotra Bauera i Bogusława Polaka – plutonem taczanek. P. Bauer, B. Polak, *Armia Poznań...*, s. 481 (wymieniony bez podania imienia).

⁶¹ B. Meirtchak, *Żydzi – żołnierze wojsk polskich...*, s. 81. Inny autor podawał, że według jednej wersji kpt. Wolberg poległ pod Szydłowcem 8 IX 1939 r., a wedle innej został zamordowany w getcie częstochowskim w 1943 r. (S. Szymański, *27 Pułk Piechoty w kampanii wrześniowej pod Częstochową*, Częstochowa 1998, s. 146). Mylne jest także przypuszczenie Jerzego Pelca-Piastowskiego, który, powołując się na świadka zdarzenia, podaje, że kpt. Adam (Ajzyk) Wolberg prawdopodobnie został zamordowany z grupą innych polskich żołnierzy przez Niemców po boju w Lesie Ciepeliowskim, na szosie prowadzącej do Lipska. J. Pelc-Piastowski, *Zagłada batalionu*, Częstochowa 2013, s. 218. Należy zauważyć, że Wolberg nie został wymieniony ani przez Kryskę-Karskiego, ani w *Księdze pochowanych żołnierzy polskich...*

⁶² Informacje na temat służby wojskowej Wolberga w międzywojniu: CAW WBH, Ajzyk Wolberg, AP 13531+3280. Na temat jego działalności zawodowej: J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 3, s. 406; J. Sętowski, *Ajzyk Adam Wolberg* [w:] *Żydzi częstochowscy. Słownik biograficzny*, red. J. Sętowski, Częstochowa 2020, s. 482–483. Sętowski słusznie dostrzega, że Wolberg został błędnie uznany za poległego 8 IX 1939 r. Wbrew jednak przypuszczeniu tego autora nie wydaje się, by dostał się on wówczas do niewoli. Zob. też M. Gałęzowski, *Żydzi walczący o Polskę. Zapomniani obrońcy Rzeczypospolitej*, Kraków 2021, s. 275–277.

10. Szpitala Okręgowego⁶³. Jak podał Gliński na podstawie informacji uzyskanych od siostry Grodzińskiego – Cecylii, został on zmobilizowany 23 sierpnia 1939 r., po kampanii polskiej wrócił do Warszawy, gdzie w styczniu 1940 r. został aresztowany przez Niemców i zaginął⁶⁴. W rzeczywistości w tym czasie nie tylko żył, lecz prowadził praktykę lekarską, jeszcze co najmniej we wrześniu 1940 r. Ponieważ nie mamy informacji, by został później przesiedlony do getta warszawskiego, należy uznać, że najpewniej – zgodnie z informacją podaną przez Glińskiego – został zamordowany przez Niemców, ale nie w styczniu 1940 r., ale po wrześniu tego roku⁶⁵.

Bardziej skomplikowana sytuacja dotyczy ppor. rez. Henryka Hamersztajna i por. rez. Filipa Sterna. Meirtchak, jak wspomniano, błędnie podał imię pierwszego z nich – Roman. W międzywojniu jedyny oficer WP, który nosił nazwisko Hamersztajn, miał na imię Henryk. Urodził się 8 września 1908 r. w Radomiu jako syn Moszka Hersza i Marii z d. Adler. Był jednym z nielicznych oficerów, którzy deklarowali narodowość żydowską⁶⁶. Ukończył II Gimnazjum Państwowe Matematyczno-Przyrodnicze w Radomiu, a w 1931 r. – prawo na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie⁶⁷. W latach 1932–1933 odbył służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie i na Dywizyjnym Kursie Szkoły Podchorążych 15. pp, gdzie uzyskiwał przeważnie dobre opinie⁶⁸. 1 stycznia 1938 r. został mianowany podporucznikiem⁶⁹. W czasie wojny z Niemcami służył jako dowódca plutonu ckm w 72. Radomskim Pułku Piechoty im. pułkownika Dionizego Czachowskiego 28. DP Armii „Łódź”. Według informacji z cytowanych zestawień poległych zginął 7 września 1939 r. w bitwie pod wsią Chechło, podczas której jego pułk uległ rozbiciu, i został pochowany na cmentarzu w pobliskich Pabianicach⁷⁰.

⁶³ GBL, ZS, Hieronim Grodziński, PL\327\1\0\1690, Kwestionariusz dla pierwszego zgłoszenia zawodów leczniczych, 10 IX 1940 r., k. 25; ROR, s. 228, 801; USL, 1939, s. 70 (Meirtchak i Gliński błędnie podają, że urodził się w 1901 r.).

⁶⁴ J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 1, s. 121. Meirtchak podał, że Grodziński zginął z rąk Gestapo w 1940 r. Już to dowodzi, że nie powinien znajdować się w części dotyczącej poległych we wrześniu 1939 r., co wiele zresztą mówi o fachowości redakcji tego opracowania. Zob. B. Meirtchak, *Żydzi – żołnierze wojsk polskich...*, s. 36.

⁶⁵ GBL, ZS, Hieronim Grodziński, PL\327\1\0\1690, Kwestionariusz dla pierwszej zgłoszenia zawodów leczniczych, 10 IX 1940 r., k. 25. Jego nazwisko nie jest wymienione w publikacji Kryski-Karskiego, jak również dotyczącej więźniów Pawiaka (R. Domańska, *Pawiak – więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978) oraz egzekucji dokonanych przez Niemców w tym czasie na mieszkańcach Warszawy (np. W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970). Nie figuruje również w internetowej bazie danych Centrum Badań nad Zagładą Żydów, obejmującej nazwiska obywateli polskich pochodzenia żydowskiego przetrzymywanych w warszawskim getcie (www.getto.pl).

⁶⁶ CAW WBH, Henryk Hamersztajn, AP 1495, Świadectwo urodzenia wydane na zasadzie ksiąg stanu cywilnego m. Radomia. W publikacjach Meirtchaka (*Żydzi – żołnierze wojsk polskich...*, s. 38) oraz R. Rybki i K. Stepana (*Awanse oficerskie...*, s. 248) znalazła się błędna data urodzenia – 13 IX 1908 r., podobnie na wniosku nominacyjnym Hamersztajna na stopień porucznika z jego akt personalnych figuruje data o dwa dni późniejsza.

⁶⁷ CAW WBH, Henryk Hamersztajn, AP 1495, Karta ewidencyjno-kwalifikacyjna, [1 III 1937 r.], b.p.

⁶⁸ Hamersztajn wrócił następnie do rodzinnego Radomia, czasowo mieszkał też w Skierniewicach. W jego aktach brak informacji o wykonywanym zawodzie. Przypuszczalnie przez większość lat trzydziestych był bezrobotny. *Ibidem*, Wniosek nominacyjny na podporucznika rezerwy.

⁶⁹ R. Rybka, K. Stepan, *Awanse oficerskie...*, s. 248.

⁷⁰ T. Kryski-Karski, *Straty...*, s. 540; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 1, s. 252. W odróżnieniu od obu tych publikacji w zarysie dziejów 72. pp błędnie podano personalia Hamersztajna: Borensztejn (Roman Horensztejn?). S.M. Przybyszewski, *72 pp im. pułkownika D. Czachowskiego*,

Podporucznik Hammersztajn jednak przeżył i wrócił do rodzinnego Radomia, w którym przebywał do 10 czerwca 1942 r., kiedy został aresztowany przez Niemców za „wypowiadanie pogrózek pod adresem urzędnika”. Po trzytygodniowym pobycie w więzieniu radomskim wywieziono go do niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau⁷¹. Tam zginął już 27 września 1942 r.⁷² Jego data i miejsce urodzenia, imiona rodziców, nazwisko panięskie matki, podane przez autorów spisu Żydów aresztowanych i więzionych w radomskim więzieniu, są tożsame z tymi, które znajdują się w aktach wojskowych Hamersztajna (nieznanych Jaroszkowi i Piątkowskiemu), co dowodzi, że nie może to być inna osoba niż oficer wykazany jako poległy we wrześniu 1939 r.

Drugi ze wspomnianych, Filip Stern, urodził się 5 lutego 1891 r. w Miłowaniu (pow. tłumacki), w czasie I wojny światowej służył w armii austriackiej, a po jej zakończeniu kontynuował studia medyczne w Wiedniu, które ukończył w 1920 r. W następnym roku wrócił do kraju i latem 1921 r. wstąpił do WP. Po przejściu do rezerwy w 1922 r. prowadził praktykę lekarską, specjalizując się w ginekologii⁷³. Wiosną 1939 r. otrzymał przydział do 35. pp płk. Jana Maliszewskiego. Ten twierdził, że z powodu nadmiaru lekarzy nie może go wcielić do pułku i odwoływał się od tej decyzji⁷⁴. Nie przyniosło to oczekiwanego skutku, skoro w chwili wybuchu wojny Stern znajdował się w tym pułku jako lekarz I batalionu. Brał udział w bojach z Niemcami w Borach Tucholskich. 4 września 1939 r. jego oddział został zaatakowany pod Stronnem. W pewnym momencie płk Maliszewski zauważył, że por. Stern chwycił karabin i zaczął ostrzeliwać nacierającego wroga: „Widząc pozbawionych pomocy rannych, a jednocześnie lekarza z karabinem w rękach, krzyknąłem ostro: Rzucić broń, opatrywać rannych. Odpowiedź porucznika Sterna: Panie pułkowniku! I tak wszystkich nas wymordują. Lepiej ginąć z bronią w ręce”. Jak podaje Maliszewski, chwilę później por. Stern poległ⁷⁵. Podobnie jak inni oficerowie pułku, którzy zginęli w tej bitwie, został pochowany w zbiorowej mogile na cmentarzu parafialnym w Koronowie, gdzie też jego nazwisko figuruje na płycie nagrobnej⁷⁶. Nie może tym samym dziwić, że znalazł się także na liście Meirtchaka.

A jednak por. Stern musiał wówczas ocaleć. Badacz strat środowiska lekarskiego w czasie II wojny światowej Jan B. Gliński, który nie tylko nie znał przekazu o śmierci Sterna pod Stronnem, ale w ogóle jego losów we wrześniu 1939 r., nie wiedział też, że był on oficerem WP, podaje, iż w czasie okupacji sowieckiej, a następnie niemieckiej

---

Pruszków 2003, s. 37. W WP nie było jednak oficerów o takich nazwiskach, a przydziałowi podanemu w tej publikacji może jedynie odpowiadać Henryk Hamersztajn.

⁷¹ K. Jaroszek, S. Piątkowski, *Martyrologia Żydów w więzieniu radomskim 1939–1944*, Radom 1997, s. 48.

⁷² *Ibidem*; *Hamersztajn Henryk*, <https://www.auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach>, dostęp 2 V 2024 r.

⁷³ CAW WBH, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, Filip Stern, VIII 805.29.384, Zeszyt ewidencyjny, k. 2–3; CAW WBH, Filip Stern, AP 5402, Główna karta ewidencyjna, k. 16.

⁷⁴ CAW WBH, Filip Stern, VIII 805.29.384, Zeszyt ewidencyjny, k. 8.

⁷⁵ J. Kirszak, *35 pułk piechoty*, Pruszków 2000, s. 45–46. Informacja o śmierci Sterna pod Stronnem znajduje się też w: Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 403; *Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 1, cz. 2: *Żołnierze września N–Z*, Pruszków 1993, s. 188, a także w mojej książce *Żydzi walczący o Polskę...*, s. 251–252.

⁷⁶ *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 2, s. 188; List Natalii Dec z Zakładu Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Koronowie Sp. z o.o. do Marka Gałęzowskiego z 23 IX 2023 r., w zbiorach autora.

Stern pracował w poliklinice w Stanisławowie i 13 marca 1942 r. wypełnił ankietę Galicyjskiej Izby Lekarskiej we Lwowie (z której Gliński zaczerpnął te informacje), zmarł zaś lub zginął we wrześniu 1942 lub w 1943 r. najpewniej jako ofiara Zagłady Żydów. Z całą pewnością biogram Glińskiego dotyczy tej samej osoby, która uczestniczyła w bitwie pod Stronnem, ponieważ nie było w WP innego oficera o takich personaliach, urodzonego 5 lutego 1891 r. w Miłowaniu; zgadzają się też inne dane, jak chociażby dotyczące przebiegu studiów Sterna⁷⁷.

Ostatni z wymienionych oficerów – kpt. Michał Mojżesz Rozental, lekarz, uczestnik wojny z bolszewikami, oficer 41. pp, w listopadzie 1935 r. został przeniesiony w stan spoczynku⁷⁸. Pod koniec sierpnia 1939 r. zmobilizowano go jednak na stanowisko komendanta Pociągu Sanitarnego nr 34 zorganizowanego w Dowództwie Okręgu Korpusu nr III Grodno⁷⁹. Według informacji z karty pocztowej, którą przesłał rodzinie, 4 września przebywał w Sokółce w Białostockiem⁸⁰. Odtąd los jego nie był znany, a ponieważ obszar ten został wkrótce zajęty przez Armię Czerwoną, uznano go za osobę zaginioną na terenie okupacji sowieckiej⁸¹. W rzeczywistości – o czym jego rodzina nigdy się nie dowiedziała – w czasie kampanii 1939 r. kpt. Rozental został internowany na Litwie. Przebywał w obozie w Kalwarii, skąd zbiegł 9 listopada tego roku⁸². Dalsze jego losy nie są znane, a wspomniany brak informacji rodziny pozwala na przypuszczenie, że zginął (być może w czasie próby przejścia granicy litewskiej) w czasie wojny.

Poza wszystkimi wspomnianymi oficerami Meirtchak wymienia jeszcze ppor. rez. Leopolda Hullelesa jako zaginionego we wrześniu 1939 r. Powołuje się tutaj na informację uzyskaną od jego brata – Hermana Wolfa Hullelesa⁸³. Nazwisko tego oficera nie występuje w przywoływanych tu zestawieniach poległych, jak również tych odnoszących się do późniejszego okresu wojny. Ponieważ trudno uznać, by nie został on zmobilizowany (o czym dalej), uważam informację podaną przez Meirtchaka za wiarygodną, zaliczając ppor. Hullelesa do zaginionych w kampanii 1939 r.

Podsumowując powyższe uwagi, spróbujemy ustalić możliwą liczbę oficerów WP pochodzenia żydowskiego, którzy polegli we wrześniu 1939 r. Spośród 72 zamieszczonych przez Meirtchaka należy odjąć 23 osoby, które nie występują w przedwojennym korpusie oficerskim, jak również dwie, których nazwiska podano błędnie, a ich pochodzenia i wyznania nie można jednoznacznie określić (Jakobsche i Rozenberger). W kolejnej kategorii występuje 25 oficerów WP, którzy nie byli Żydami, i trzech, których pochodzenia i wyznania nie udało się ustalić. Wreszcie zostaje ośmiu oficerów wymienionych jako poległych, z których siedmiu na pewno nie zginęło we wrześniu 1939 r., w jednym wypadku (ppor. rez. Openheim) nie jest to jak dotychczas możliwe do rozstrzygnięcia.

Pozostaje tym samym jedenastu oficerów (w tym czterej wspomniani wyżej o błędnie podanych personaliach) znajdujących się na liście Meirtchaka, co do których mamy

⁷⁷ J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 3, s. 434.

⁷⁸ Nastąpiło to wskutek niedostatecznej oceny służbowej, jaką otrzymał w 1934 r. CAW WBH, Michał Rozental, AP 3363+6148+10287, Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny.

⁷⁹ CAW WBH, Kolekcja akt z archiwów litewskich, VIII.807.3.5, Obóz dla internowanych nr 1 w Kalwarii – imienne wykazy i ankiety internowanych żołnierzy polskich zbiegłych z obozu, k. 22.

⁸⁰ J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 1, s. 362.

⁸¹ *Ibidem*; M. Wyrwa, *Nieodnalezione ofiary Katynia?*..., s. 204.

⁸² CAW WBH, Kolekcja akt z archiwów litewskich, VIII.807.3.5, Obóz dla internowanych nr 1 w Kalwarii – imienne wykazy i ankiety internowanych żołnierzy polskich zbiegłych z obozu, k. 1.

⁸³ B. Meirtchak, *Żydzi – żołnierze wojsk polskich...*, s. 40.

pewność, że polegli we wrześniu 1939 r.: Herman Adler, Henryk Beatus, Oskar Andrzej Berenson, Joel Goldschmied, Szmul Kowalski, Chaim Zelman Kurc, Alfred Putzman, Józef Spira, Ludwik Szerman, Bernard Maurycy Sztarkkopf oraz Krzysztof Friedman-Mieczysławski. Rodzice ostatniego z nich byli pochodzenia żydowskiego, zmienili jednak wyznanie na rzymskokatolickie, a ich syn zaraz po urodzeniu został ochrzczony⁸⁴. Do tej listy należy dodać cztery osoby, które nie zostały zawarte w publikacji Meirchaka. Byli to podporucznicy rezerwy: Leon Fisch, Adam Markus Lewiński i Rudolf Pariserberg. Czwarty – Rafael Apt, ciężko ranny we wrześniu 1939 r. i odesłany do szpitala, zmarł w nim w styczniu 1940 r. wskutek bezpośrednio odniesionych ran, co powoduje, że powinien być zaliczony do strat odnoszących się do kampanii 1939 r. Tym samym po dodaniu tych czterech żołnierzy niewymienionych przez Meirchaka otrzymujemy liczbę piętnastu poległych oficerów WP pochodzenia żydowskiego oraz jednego zaginionego – ppor. rez. Leopolda Hullesa.

Spośród nich por. rez. Henryk Beatus i mjr Oskar Andrzej Berenson jako żołnierze Legionów Polskich brali udział w walce o niepodległość Polski, a w 1918 r. wstąpili do WP i uczestniczyli w zmaganiach o granice, uzyskując wówczas awanse oficerskie⁸⁵. W tych ostatnich brali udział także dwaj oficerowie służący wcześniej w armii austro-węgierskiej: ppor. Herman Adler – dowódca kompanii 15. pp, oraz krótko por. Józef Spira – od listopada 1918 r. do lata następnego roku lekarz w szpitalu wojskowym w Krakowie. Spośród pozostałych w wojnie z bolszewikami uczestniczyli też ochotniczo Ludwik Szerman i Maurycy Bernard Sztarkkopf, którzy awans oficerski uzyskali w późniejszym okresie. Kolejni z oficerów poległych we wrześniu 1939 r., urodzeni przeważnie w ostatnich latach zaborów, należeli do pokolenia wychowanego w dwudziestoleciu międzywojennym. To na czasy niepodległości przypadła ich nauka, służba wojskowa i praca zawodowa.

Poza mjr. Berensonem wszyscy wymienieni byli oficerami rezerwy. Dziesięciu z nich było absolwentami wyższych uczelni, a trzech rozpoczęło studia na Uniwersytecie Warszawskim, lecz ich nie ukończyło. Pod względem zawodowym pięciu było lekarzami, dwóch inżynierami, dwóch adwokatami, ponadto po jednym buchalterze, urzędniku prywatnym (biuraliście) i artyście malarzu. Zawód dwóch nie jest znany (niewykluczone, że byli oni bezrobotni czy też przez większość lat trzydziestych pozostawali bez stałej pracy). Jeden z nich, Alfred Putzman, z sukcesami uprawiał sport. Niewątpliwie wszyscy byli przedstawicielami polskiej elity inteligenckiej, jednymi z pierwszych, których utraciła ona wskutek II wojny światowej, rozpoczętej napaścią III Rzeszy na Polskę we wrześniu 1939 r. I w tym kontekście – problematyki strat osobowych elit społeczeństwa polskiego w czasie II wojny światowej, a nie jedynie strat wojskowości polskiej – należy je postrzegać.

Jak wynika z powyższych ustaleń, aktualnie jesteśmy w stanie udokumentować źródłowo śmierć piętnastu, a nie stu oficerów pochodzenia żydowskiego w wojnie z Niemcami we wrześniu 1939 r., względnie zmarłych później wskutek odniesionych ran, i zaginięcie jednego. Należy przypuszczać, że nie jest ona pełna. Zastanawiające

⁸⁴ CAW WBH, Krzysztof Friedman-Mieczysławski, AP 783, Świadectwo urodzenia Krzysztofa Friedmana-Mieczysławskiego (odpis), b.p.

⁸⁵ M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 151–153, 156–159; K.T. Witezak, *Słownik biograficzny Żydów tomaszowskich*, Łódź – Tomaszów Mazowiecki 2010, s. 38–39.

jest chociażby to, iż najwięcej spośród tych znanych z nazwiska, którzy stracili życie w kampanii polskiej, służyło w Armii „Łódź” lub w oddziałach broniących Warszawy. Pełną liczbę moglibyśmy poznać jednak dopiero po zebraniu danych biograficznych wszystkich oficerów WP poległych we wrześniu 1939 r. Na obecnym etapie musimy zadowolić się powyższym ustaleniem, przy zastrzeżeniu jego ograniczoności i rozumieniu jako punktu wyjścia do dalszych badań.

Te jednak – jak wspomniano – musiałyby objąć biografie wszystkich oficerów WP poległych we wrześniu 1939 r. Tymczasem nawet tę liczbę znamy jedynie szacunkowo. W opracowaniach poświęconych tematyce kampanii polskiej pojawiają się zwykle straty obejmujące wszystkich poległych wówczas żołnierzy, ale jak zauważył w 1999 r. Eugeniusz Duraczyński, „historycy wojskowi do dziś nie potrafią w miarę precyzyjnie określić strat ludzkich i materiałów”⁸⁶. W odniesieniu zaś do interesującej nas liczby oficerów Tadeusz Jurga wymienił 3300 poległych, aczkolwiek nie podał źródła tej informacji⁸⁷. Już w chwili publikacji jego pracy znana była inna, bardziej wiarygodna wielkość, określona na podstawie ewidencji żołnierzy września pochowanych na obszarze dzisiejszej Polski. Jednak spośród 70 520 poległych tylko 45 procent było znanych z nazwiska, a wśród nich – 4283 oficerów⁸⁸. Jest to przypuszczalnie liczba najbardziej zbliżona do rzeczywistości. Nie obejmuje ona jednak przeważnie oficerów, których mogły znaleźć się na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, poza granicami dzisiejszej Polski⁸⁹. Większość z nich poległa bądź została zamordowana przez Armię Czerwoną lub wspierającą ją dywersję tworzoną przez mniejszości narodowe, niekiedy komunistyczną. Pewna liczba oficerów znajduje się też we wspomnianej – liczącej sobie ponad połowę – części poległych, których nazwiska nie są znane. W jakimś stopniu pokrywa się ona zapewne z liczbą zaginionych we wrześniu 1939 r. Ponadto na liście pochowanych żołnierzy polskich znajduje się przypuszczalnie niezbyt duża, ale jednak nadal nieokreślona grupa tych, którzy wówczas nie polegli, lecz zginęli w późniejszym okresie wojny, względnie ją przeżyli⁹⁰.

⁸⁶ E. Duraczyński, *Polska 1939–1945. Dzieje polityczne*, Warszawa 1999, s. 55. Spostrzeżenie to niestety pozostaje nadal aktualne – we wspomnianym opracowaniu IPN z 2009 r. odwołano się jedynie do dawniejszych szacunków.

⁸⁷ T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, s. 745. O liczbie poległych oficerów brakuje informacji w innych opracowaniach syntetycznych, takich jak chociażby: *Wojna obronna Polski 1939*, red. nauk. E. Kozłowski, Warszawa 1979; M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych w 1939 r.*, t. 1–3, Warszawa 1983; A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, t. 1–2, Łódź 1989.

⁸⁸ *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 1, s. 37.

⁸⁹ Zdarzają się odstępstwa od tej reguły, np. przypadek Józefa Spiry, który zginął w Złoczowie w przededniu agresji sowieckiej i najpewniej tam został pochowany.

⁹⁰ Przykładem są oficerowie WP wspomniani w niniejszym studium, którzy albo zginęli w późniejszym okresie wojny albo przeżyli ją w niewoli. Podobnych sytuacji jest jednak więcej, m.in. przypadek por. Adama Radziejowskiego, rzekomo poległego w obronie Warszawy 21 IX 1939 r. i pochowanego na cmentarzu w Babicach Starych (T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 343; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 2, s. 107; w tej drugiej publikacji błędnie podano datę urodzenia Radziejowskiego). Do sprawy losów tego oficera odnoszę się w jego biogramie zamieszczonym w mojej książce *Wierni Polsce. Ludzie konspiracji pilsudczykowskiej 1939–1947*, Warszawa 2005, s. 567–569, gdzie podałem, że nie zginął on we wrześniu, lecz działał w konspiracji pilsudczykowskiej w Warszawie, a ostatnia wiadomość o nim pochodzi z 1944 r. Według późniejszych ustaleń z całą pewnością jeszcze w 1969 r. mieszkał on w Stanach Zjednoczonych. A. Radziejowski, *Drugie pranie*, „Tygodnik Polski” (dodatek do „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”) 1969, nr 48.

Opracowanie biografii oficerów WP poległych w kampanii 1939 r. pozwoliłoby osiągnąć najważniejszy cel badawczy, jakim jest uzyskanie wiedzy jeżeli nie o w pełni ściślej, to przynajmniej zbliżonej do rzeczywistej liczbie strat, co więcej – już nie anonimowych. To zaś umożliwiłoby realizację wielu innych celów poznawczych i zdobycie dokładnej wiedzy o poległych oficerach innych wyznań i narodowości współtworzących społeczeństwo II Rzeczypospolitej (i jego elitę), z uwzględnieniem różnych rodzajów służb (piechota, kawaleria, artyleria, lotnictwo, broń pancerna, saperzy i inne) oraz poszczególnych wielkich jednostek – armii, grup operacyjnych, dywizji. Wreszcie – to, co wydaje się najważniejsze, gdyż wykraczające poza zagadnienia ściśle wojskowe – dałoby sposobność sporządzenia charakterystyki według specyfikacji zawodowej oficerów rezerwy: nauczycieli, prawników, lekarzy, urzędników, twórców nauki i kultury, przedstawicieli innych profesji, należących do pierwszej wielkiej kategorii strat, jakie społeczeństwo polskie poniosło w czasie II wojny światowej. Wiedza na ten temat pozwoliłaby określić straty nie tylko w kontekście dziejów polskiej wojskowości, ale przede wszystkim polskiej elity inteligentkiej, ponieważ oficerowie niewątpliwie byli jej częścią.

Wracając na koniec do jej przedstawicieli pochodzenia żydowskiego, należy zauważyć, że zmianie muszą ulec także inne wielkości podane przez Meirtchaka w odniesieniu do tych osób, zwłaszcza do ofiar terroru sowieckiego. Także i w tym wypadku liczby podawane w polskiej historiografii za jego zestawieniem są przykładem swobodnych szacunków, pozbawionych jakichkolwiek podstaw źródłowych⁹¹. Tymczasem wśród oficerów wymienionych przez Meirtchaka znajduje się wiele osób, których próżno szukać i w przedwojennym WP, i na listach katyńskich, nie zginęli oni bowiem w czterech najbardziej znanych sowieckich miejscach kaźni polskich żołnierzy (choćczasem podlegali represjom sowieckim). To zaś powoduje, że nawet uwzględniwszy nazwiska tych oficerów, którzy nie znaleźli się w zestawieniu Meirtchaka (a brak w nim chociażby dawnych żołnierzy Legionów Polskich pochodzenia żydowskiego), funkcjonująca w historiografii polskiej liczba Żydów oficerów WP zamordowanych przez NKWD wiosną 1940 r. musi ulec dostrzegalnemu zmniejszeniu. Tym bardziej że – powtórzmy – nieprawdziwe dane, podawane całkowicie dowolnie, bez żadnej ku temu podstawy naukowej, znacznie przekraczające liczby zamordowanych, znajdziemy w licznych publikacjach, np. u Arno Lustigera, szacującego wszystkich zgładzonych oficerów pochodzenia żydowskiego na 800, czy Marii Ciesielskiej, według której liczba samych lekarzy – ofiar NKWD z wiosny 1940 r. wyniosła ponad 400⁹². Rzadziej zdarzają się

⁹¹ W tym kontekście trudno zgodzić się z opinią Jacka Pietrzaka, że „mimo niemożliwych do uniknięcia pominięć czy błędów” prace Meirtchaka „stanowią niezbędne kompendia dla każdego badacza problematyki” (J. Pietrzak, *Żydzi w formacjach Wojska Polskiego...*, s. 104). Większości błędów, poczynając od nazwisk poległych i zamordowanych, można było jednak uniknąć, np. poprzez weryfikację podanych nazwisk w przedwojennych rocznikach oficerskich, przede wszystkim w *Roczniku oficerskim rezerwy*. W istocie skala błędów zawartych w tej publikacji, dotycząca nie tylko samych wymienionych tam osób, lecz także dość licznych pominięć, każe widzieć w tym opracowaniu raczej powód do krytycznego zmierzenia się z problematyką strat Żydów – oficerów i żołnierzy WP, niż pozycję mogącą być rzetelnym źródłem dla dalszych prac.

⁹² A. Lustiger, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi. Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, tłum. E. Kaźmierczak, W. Leder, Warszawa 2004, s. 120; M. Ciesielska, *Lekarze...*, s. 56. W znajdującej się w tej pracy tabeli, opracowanej wyłącznie na podstawie listy Meirtchaka (*Lekarze...*, s. 309–310), autorka podaje nazwiska 49 lekarzy pochodzenia żydowskiego z Warszawy, zamordowanych przez Sowietów wiosną 1940 r. Powtarza jednak błędy tego autora, wymieniając wśród nich osoby, które nie były narodowości żydowskiej i wyznania mojżeszowego, tak

wypadki znaczącego zaniżenia liczby zamordowanych, tak jak w opracowaniu *Katyni. Dokumenty zbrodni*, gdzie określono ją na 160 oficerów⁹³.

W kontekście strat dotyczących oficerów WP pochodzenia żydowskiego należy jeszcze wspomnieć o ich największej grupie, pominiętej w zestawieniu Beniamina Meirtchaka i nieobecnej w historiografii zarówno polskiej, jak i powszechnej, nie wyłączając badaczy Zagłady Żydów. Tą milczącą, ponieważ nieistniejącą w żadnych, nawet szacunkowych obliczeniach, częścią przedwojennych oficerów rezerwy WP są ci, którzy padli ofiarą zagłady dokonanej przez Niemców na ziemiach II Rzeczypospolitej⁹⁴. Ponadto, chociaż sam fakt śmierci przeważającej większości tych oficerów, którzy przebywali na ziemiach okupowanych przez nazistowskie Niemcy, nie ulega wątpliwości, to jej okoliczności często nie są znane, względnie nie są znane w pełni lub pewne⁹⁵. Nie wiadomo ponadto, ilu oficerów pochodzenia żydowskiego poległo lub zostało zamordowanych przez Niemców jako uczestnicy walki konspiracyjnej⁹⁶. Nie jest również znana liczba tych, którzy przeżyli wojnę w kraju, uratowani przed Zagładą, czy na obczyźnie jako oficerowie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Pewne jest jedynie to, że odsetek ten był bardzo niewielki⁹⁷.

jak ppłk Jan Władysław Nelken (podobna błędna informacja dotycząca Nelkena znajduje się u Lustigera – *Czerwona księga...*, s. 120) czy Józef Teofil Roszkowski. Zob. *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX. M–N*, red. K. Stopka, Kraków 2011, s. 663; *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX. R*, red. K. Stopka, Kraków 2013, s. 262.

⁹³ Liczba 160 zamordowanych oficerów WP pochodzenia żydowskiego, pojawiająca się w dokumentach NKWD, jest znacząco zaniżona, co łatwo wyjaśnić tym, że większość spośród nich deklarowała narodowość polską, a nie żydowską. *Katyni. Dokumenty zbrodni. Jeńcy niewypowiedzianej wojny, sierpień 1939 – marzec 1940*, t. 1, oprac. W. Materski, B. Woszczyński, Warszawa 1995, s. 452.

⁹⁴ Na tę kwestię zwracałem uwagę już wcześniej. Zob. M. Gałęzowski, „*Tam, gdzie największe niebezpieczeństwo, szedł pierwszy*”..., s. 14–15. W cytowanej pracy Tadeusza Kryski-Karskiego znalazły się jedynie pojedyncze nazwiska oficerów WP – ofiar Zagłady, z czego rzecz jasna trudno czynić zarzut temu zasłużonemu autorowi, wiedząc, w jakich warunkach powstawało jego opracowanie. Wśród tych nielicznych wymienionych przezeń oficerów nie wszyscy jednak zginęli w czasie wojny, jak w wypadku ppor. rez. Efraima Murlmelsteina. W publikacjach Kryski-Karskiego (*Straty...*, s. 282) oraz Józefa Wroniszewskiego (*Barykada września. Obrona Warszawy w 1939 roku*, Warszawa 2009, s. 268) Murlmelstein widnieje jako zamordowany w nieokreślonym niemieckim obozie koncentracyjnym. W rzeczywistości ten „dobry dowódca plutonu km” (CAW WBH, Efraim Murlmelstein, AP 279, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1935, b.p.) jako oficer 26. pp brał udział w obronie Warszawy, po kapitulacji znalazł się w niemieckich obozach jenieckich (ostatnim był Woldenberg) i po wojnie wrócił do kraju. CAW WBH, Kolekcja akt żołnierzy zarejestrowanych w rejonowych komendach uzupełnień, Efraim Murlmelstein, II.56.15593, Arkusz ewidencji personalnej, b.p.

⁹⁵ Wymieńmy przykładowo kilku spośród nich, którzy służyli w WP w czasie zmagania o granice państwa polskiego w latach 1918–1921 (a niektórzy wcześniej – w Legionach): mjr w st. spocz. Izaak Izidor Chotiner (P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 5, Warszawa 2000, s. 90), mjr rez. Stanisław Fromowicz (jego syn Jan został zamordowany przez NKWD w Katyniu), ppor. rez. Leopold Grünwald, Edward Szalit (biogramy w M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 241–242, 299–300, 616–618), ppor. rez. Łazarz Berger czy por. rez. Adolf Bolesław Gimpel (biogramy w M. Gałęzowski, „*Tam, gdzie największe niebezpieczeństwo, szedł pierwszy*”..., s. 230–231, 260–264), kapitanowie rez., lekarze Julian Berliner i Henryk Bergson (K.T. Witczak, *Słownik biograficzny...*, s. 40–42).

⁹⁶ Byli wśród nich dawni legionści: Jan Oberfeld (M. Gałęzowski, „*Tam, gdzie największe niebezpieczeństwo, szedł pierwszy*”..., s. 27–35) i Julian Birenwajg, a także m.in. Aleksander Adler i Stanisław Loewenstein; wszyscy uczestniczyli w walkach o granice Polski w latach 1918–1921.

⁹⁷ Wśród nich znaleźli się m.in. były oficer Legionów Polskich kpt. rez. Roman Tenner oraz kpt. rez. Jakub Fast (M. Gałęzowski, „*Tam, gdzie największe niebezpieczeństwo, szedł pierwszy*”..., s. 58–61, 187–192), por. rez. Stanisław Feigenblatt, jeden z czołowych działaczy Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski (Żydowski Instytut Historyczny [dalej: ŻIH], Alfabetyczny wykaz

Jakie natomiast ogólniejsze wnioski wypływają z powyższych ustaleń? Funkcjonowanie w historiografii błędnej, nieuzasadnionej źródłowo liczby Żydów – oficerów WP poległych we wrześniu 1939 r. pozwala przypuszczać, że podobne pomyłki znajdują się w obliczeniach dokonanych przynajmniej w niektórych kategoriach strat poniesionych przez społeczeństwo polskie w czasie II wojny światowej. W odniesieniu do osób wymienionych w prezentowanej rozprawie licznie znajdują się one chociażby w bazie realizowanego przez Instytut Pamięci Narodowej programu „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945” oraz The Central Database of Shoah Victims’ Names Instytutu Yad Vashem, do których błędy przeniknęły m.in. z listy Meirtchaka, czasem również z *Księgi pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej* oraz publikacji Kryski-Karskiego, zwykle wskutek bezkrytycznego przejmowania zawartych tam danych. W części wypadków ustalenie poprawnych informacji wymaga zresztą bardziej szczegółowej analizy niż jedynie sprawdzenie nazwiska w rocznikach oficerskich. Świadczy o tym chociażby analizowany w tekście przypadek Abrama Kurza. Oficer o takich personaliach nie istniał, jest jednak wymieniony we wszystkich powyższych publikacjach i tym samym również w bazie „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”.

Aby uniknąć błędów i uzyskać liczbę poległych zbliżoną do pełnej, należy – potwórzmy – nazwać każdą ofiarę z imienia i nazwiska, tak jak się to stało w efekcie badań zbrodni katyńskiej⁹⁸. Brak szczegółowego określenia strat oficerów WP w czasie II wojny światowej (poza wspomnianym przykładem katyńskim) powoduje bowiem sytuację, że posługujemy się liczbami mającymi wątpliwą podstawę źródłową, lecz również i to, że nie wiemy – przykładowo – ilu dokładnie oficerów WP poległo w czasie okupacji w walce konspiracyjnej czy w Powstaniu Warszawskim, ilu zostało zamordowanych w niemieckich obozach koncentracyjnych, a w wypadku oficerów pochodzenia żydowskiego – także w obozach zagłady. Tymczasem, nawiązując do herbertowskiego przekonania o potrzebie ścisłości („a przecież w tych sprawach / konieczna jest akuratność / nie wolno się pomylić / nawet o jednego”)⁹⁹, czyli dążenia do uzyskania możliwie pełnej wiedzy o tych, którzy zginęli w walce z władzą nieludzką i z ręką władzy nieludzkiej, wydaje się, że ustalenie możliwie najbardziej ścisłych danych i biografii w obszarze strat poniesionych w czasie II wojny światowej jest koniecznością wykraczającą poza

Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej, F, cz. 1, Warszawa 1947, s. 14, mps; M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 215–217), czy inny z oficerów legionowych płk Henryk Eile (*ibidem*, s. 89–90). Na temat losów Eilego w czasie okupacji niemieckiej zob. bardzo wnikliwą analizę Tomasza Potkaja. T. Potkaj, *Przekrój Eilego. Biografia całego tego zamieszania z uwzględnieniem psa Fafika*, Kraków 2019, s. 122–123.

⁹⁸ W określeniu liczby poległych – zbliżonej do rzeczywistej – konieczne jest ponadto uwzględnienie osób, o których wiadomo, że zginęły w danym miejscu i czasie, lecz ich personalia nie są znane. Tak się dzieje w wielu wypadkach, np. cywilnych ofiar ludobójstwa dokonanego przez Ukraińską Powstańczą Armię na Wołyniu i ziemiach południowo-wschodnich okupowanej przez Niemców Polski, jak i osób, które zginęły w działaniach zbrojnych – chociażby nieznanymi żołnierzami WP z września 1939 r., których groby znajdują się chyba na każdym cmentarzu poległych w tej kampanii. Przykładowo na cmentarzu rzymskokatolickim w warszawskim Wilanowie wśród 113 spoczywających tam żołnierzy i oficerów aż 64 pozostaje anonimowych. W wypadku żołnierzy WP spoczywających na cmentarzu żydowskim w Warszawie wśród 112 nieznanego pozostają personalia 67 z nich. L. Głowacki, *Obrona Warszawy...*, s. 401.

⁹⁹ Zob. wiersz Zbigniewa Herberta *Pan Cogito o potrzebie ścisłości*, zamieszczony w tomie *Wiersze zebrane*, oprac. edytorskie R. Krynicki, Kraków 2008.

naukową potrzebę poznawczą – narodowym obowiązkiem nazwania z imienia i nazwiska poległych i zamordowanych oficerów WP, przedstawicieli polskiej elity, z których wielu pełniło role społeczne jako twórcy kultury i nauki, prawnicy, lekarze, nauczyciele, inżynierowie, urzędnicy.

Tylko takie działania doprowadzą nas do wiedzy najbardziej ścisłej, określającej bezpowrotne straty społeczeństwa polskiego w czasie II wojny światowej, a jednocześnie będą formą upamiętnienia tych, którzy reprezentowali jego wielonarodową i wielowyznaniową elitę inteligencką w okresie międzywojennym, współtworzyli jego dorobek swoją pracą, a w chwili próby spełnili coś więcej niż obywatelski obowiązek. Wśród nich byli liczni oficerowie pochodzenia żydowskiego, wierni przekonaniu, wyrażonemu w przededniu wojny przez przywódców Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski, dla których nie było ono z całą pewnością okolicznościową formułą: „Obrona Niepodległości jest najwyższym nakazem i najświętszym obowiązkiem. Istoty tego nakazu i wielkości tego obowiązku nie trzeba nikomu tłumaczyć”¹⁰⁰.

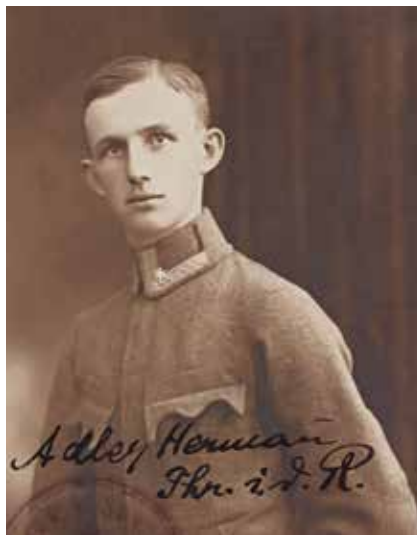
---

¹⁰⁰ *Żydzi bojownicy o niepodległość Polski...*, s. 319.

Aneks

Herman Adler, ppor. rez., buchalter – korespondent. Urodził się 16 kwietnia 1896 r. w Rzeszowie jako syn Leona i Zofii z d. Maurer. Uczył się w jednym z gimnazjów w Rzeszowie, gdzie w 1916 r. zdał egzamin maturalny. Następnie przez trzy semestry studiował agronomię na uniwersytecie w Wiedniu. 24 sierpnia 1916 r. został wcielony do armii austriackiej¹⁰¹. 11 listopada 1919 r. wstąpił ochotniczo do WP i został przydzielony do batalionu zapasowego 15. pp. Dwa tygodnie później objął dowództwo kompanii w tym pułku. W czerwcu 1920 r. został zawieszony w tej funkcji i odesłany do szpitala w Białymstoku, a w końcu sierpnia tego roku z powodu choroby znalazł się w szpitalu, a następnie w sanatorium w Zakopanem. Po wyleczeniu, 16 grudnia 1920 r. został oficerem do zleceń w Obozie Koncentracyjnym nr 14 (internowanych) w Lublinie; później pełnił funkcję adiutanta obozu, w końcu krótko zastępcy jego dowódcy, a w grudniu 1921 r. został zdemobilizowany¹⁰². W tej ostatniej jednostce jego pracę oceniano bardzo dobrze, otrzymał dwie pochwały za sumienne wykonywanie obowiązków, m.in. od mjr. Zygmunta Bobrowskiego. Poza tym był bardzo dobrze oceniany przez przełożonych: „Obowiązki służbowe wykonuje bardzo sumiennie, dba o dobro sprawy, mimo słabego stanu zdrowia”¹⁰³. O jego dalszych losach wiadomo jedynie tyle, że w latach dwudziestych przez pewien czas mieszkał w Wiedniu, pracował jako buchalter korespondent (tj. prowadzący korespondencję handlową) i był żonaty¹⁰⁴. Jako oficer rezerwy został przydzielony do 3. pp Legionów (tu jako dowódca plutonu uzyskał ocenę dobrą), a później, po 1934 r., do – 49. Huculskiego Pułku Strzelców¹⁰⁵.

Pełnił w nim funkcję dowódcy plutonu ckm także we wrześniu 1939 r. (w 3. kompanii ckm). Pułk ten, przynależny do 11. Karpackiej Dywizji Piechoty Armii „Karpaty”, uczestniczył w walkach w Małopolsce i wraz z resztą stopniałych w bojach oddziałów dywizji został rozbity na przedpolu Lwowa. W tych walkach ppor. Herman Adler poległ, brak jednak informacji o dacie i miejscu śmierci, a także – spoczynku¹⁰⁶.

Herman Adler, fotografia z czasów służby w armii austriackiej. CAW WBH

¹⁰¹ CAW WBH, Herman Adler, KAP I.481.A.713, Główna karta ewidencyjna, k. 3.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*, Karta kwalifikacyjna, k. 14.

¹⁰⁴ *Ibidem*, Pismo Hermana Adlera do MSWojsk., 23 V 1923 r., k. 24.

¹⁰⁵ *Ibidem*, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1933, k. 15; ROR, s. 415.

¹⁰⁶ T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 11; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 2, s. 344 (Lista żołnierzy WP poległych we wrześniu 1939 r. o nieznanym miejscu pochowania zamieszczona w części N–Z).

Rafał Apt, ppor. rez., lekarz. Urodził się 31 grudnia 1904 r. w Turku jako syn Moritza (kupca) i Itty z d. Djamant¹⁰⁷. W 1924 r. ukończył Gimnazjum Humanistyczne Męskie Sejmiku Powiatowego w Turku, a w 1930 r. studia medyczne na uniwersytecie w Bazylei. Trzy lata później nostryfikował dyplom na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie¹⁰⁸. Od 1930 r. odbywał służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy Sanitarnych w Warszawie, którą ukończył w lutym następnego roku z wynikiem „zupełnie dobrym” i lokatą 21/76, otrzymując opinię bardzo dobrego młodszego lekarza pułku. W 1932 r. wziął udział w ćwiczeniach w 70. pp, uzyskał z nich ocenę bardzo dobrą¹⁰⁹. 1 stycznia 1933 r. został mianowany podporucznikiem rezerwy i przydzielony do Kadry Zapasowej 7. Szpitala Okręgowego (grupa oficerów administracji sanitarnych)¹¹⁰. W ramach tego przydziału w 1934 r. odbył ćwiczenia w 56. pp, podczas których pełnił funkcję naczelnego lekarza pułku (w zastępstwie), uzyskując ocenę bardzo dobrą, a dwa lata później – jako lekarz batalionu w 68. pp¹¹¹. Po zakończeniu służby wojskowej prowadził praktykę lekarza internisty, początkowo prawdopodobnie w Pyzdrach (pow. koniński), gdzie mieszkał w 1932 r., a później w Słupcy (w ówczesnym powiecie konińskim, obecnie jest to miasto powiatowe)¹¹². Ożenił się z Chawą z d. Naftali, z którą miał syna Samuela, urodzonego w 1937 r.¹¹³

We wrześniu 1939 r. był lekarzem I batalionu 68. pp 17. DP Armii „Poznań”¹¹⁴. Najprawdopodobniej został ciężko ranny w czasie bitwy nad Bzurą, być może 17 września, kiedy jego batalion, znajdujący się wówczas w Puszczy Kampinoskiej, doznał wskutek niemieckich bombardowań i ostrzału artyleryjskiego najcięższych strat w tej kampanii. Przebywał w szpitalu na Radogoszczu w Łodzi, gdzie 15 stycznia 1940 r. zmarł z powodu odniesionych ran¹¹⁵. W kampanii 1939 r. uczestniczył również jego brat, ppor. rez. Izajasz Apt, po zakończeniu walk jeniec w Oflagu II C Woldenberg¹¹⁶.

Leon Józef Fisch, ppor. rez., adwokat. Urodził się 3 listopada 1903 r. w Monasterzyskach (pow. buczacki) w rodzinie Gerschona i Berty z d. Allerhand. Uczył się najpierw w gimnazjum w Tłumaczu, później w VII Państwowym Gimnazjum im. Tadeusza

¹⁰⁷ CAW WBH, Rafał Apt, KAP I.481.A.2047, Wypis z aktu urodzenia, k. 10. Inne personalia rodziców podał brat Rafała, Józef Apt, w kwestionariuszu w The Central Database of Shoah Victims' Names Instytutu Yad Vashem – Mojsze (Mosche) i Ita z d. Diament. Zob. *Mojsze Apt i Moshe Apt*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/search-results/APT%20Mosze?page=1> (oba rekordy dotyczą tej samej osoby), dostęp 14 X 2024 r.

¹⁰⁸ CAW WBH, Rafał Apt, KAP I.481.A.2047: Lista kwalifikacyjna, k. 1; Wypis z aktu urodzenia, k. 10; Świadectwo maturalne i dyplom ukończenia studiów z poświadczoną nostryfikacją (odpisy), k. 12–13.

¹⁰⁹ *Ibidem*, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1932, k. 2.

¹¹⁰ ROR, s. 240, 782.

¹¹¹ CAW WBH, Rafał Apt, KAP I.481.A.2047, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1934, k. 3.

¹¹² *Ibidem*, Wniosek nominacyjny na podporucznika rezerwy, k. 5; USL, 1939, s. 4.

¹¹³ Zob. *Chawa Apt*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/search-results/APT%20chawa?page=1>, dostęp 14 X 2024 r.; *Samuel Apt*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/10502628>, dostęp 14 X 2024 r. Oboje byli ofiarami Zagłady Żydów, podobnie jak ojciec Rafała, który został zamordowany w Chełmie nad Nerem.

¹¹⁴ W. Rezmer, *Armia „Poznań”...*, s. 486.

¹¹⁵ Polski Czerwony Krzyż (dalej: PCK), Biuro Informacji i Poszukiwań, Listy strat PCK, 7396, 19185; T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 14. Natomiast Gliński (*Słownik...*, t. 1, s. 7) podaje błędną datę śmierci Apta.

¹¹⁶ PCK, Biuro Informacji i Poszukiwań, Lista strat PCK, 7396.

Kościuszki we Lwowie, gdzie w 1921 r. zdał egzamin maturalny. Następnie studiował na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza, w 1928 r. uzyskując stopień doktora¹¹⁷. W latach trzydziestych prowadził praktykę adwokacką we Lwowie. W 1930 r. ukończył z wynikiem dobrym roczną Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 6a w Rawie Ruskiej (lokata 75/196)¹¹⁸. Następnie był przydzielony do 45. pp. Otrzymał dobre oceny jako dowódca plutonu strzeleckiego, m.in. dowódcy pułku płk. dypl. Bronisława Prugara-Ketlinga, dzięki czemu 1 stycznia 1935 r. został mianowany podporucznikiem¹¹⁹. Służył później w 40. pp „Dzieci Lwowskich”, w którym po pewnym czasie objął dowództwo plutonu. „Wykazał dużą ambicję pracy. Taktycznie zupełnie dobry i wybijał się spośród innych ofic[erów] rez[erwy] d[owódców] plutonów” – pisano w opinii służbowej, którą otrzymał po ćwiczeniach w pułku rok przed wybuchem wojny¹²⁰.

We wrześniu 1939 r. pełnił funkcję dowódcy plutonu 9. kompanii 40. pp i wraz z nim uczestniczył w obronie Warszawy na Ochocie. 14 września wziął ślub cywilny, którego udzielił mu inny z oficerów pułku, kpt. Zygmunt Neugebauer; wspominał on Fischa jako „bardzo dzielnego oficera”. Poległ 26 września 1939 r. podczas natarcia na obsadzoną przez Niemców parowozownię wolską¹²¹ – jak napisano w relacji, przytoczonej w materiałach PCK – „trafiony wiązką poc[isków] km w serce przy zbiegu ul. Mszczonowskiej z torem kolejowym [...], pochowany przy ul. Chrzanowskiej w ogrodzie przez por. Jana Jelenia”¹²².

Krzysztof Tadeusz Friedman-Mieczysławski, ppor. rez., artysta malarz. Urodził się 3 maja 1909 r. w Lublinie jako syn Jana Mieczysława i Stefanii z d. Arnsztajn¹²³. Rodzice Krzysztofa przed jego urodzeniem zmienili wyznanie na rzymskokatolickie,

¹¹⁷ CAW WBH, Leon Fisch, AP 1521: Akt urodzenia Leona Fischa (odpis); Świadcstwo maturalne (odpis); Dyplom ukończenia studiów (dokumenty dotyczące zarówno Fischa, jak i pozostałych wymienionych poniżej oficerów nie są paginowane).

¹¹⁸ *Ibidem*, Wyciąg kwalifikacyjny Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 6a w Rawie Ruskiej, 23 VI 1930 r., b.p.

¹¹⁹ *Ibidem*, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1932.

¹²⁰ *Ibidem*, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1938.

¹²¹ J. Grzybowski, *40 pułk piechoty „Dzieci Lwowskich” w obronie Warszawy*, Warszawa 1990, s. 128; T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 98; M. Sadzewicz, *Na szanłcach Woli i Ochoty*, Warszawa 1972, s. 129. Dwa dni później ppor. Fisch został pośmiertnie odznaczony Krzyżem Walecznych. J. Grzybowski, *40 pułk piechoty...*, s. 179. W *Księdze pochowanych żołnierzy polskich...*, t. I (s. 196) znajduje się błędna data śmierci Fischa.

¹²² PCK, Biuro Informacji i Poszukiwań, Listy strat PCK, 7397.

¹²³ Jan Mieczysław Mieczysławski (Frydman) (1883–1927) był poetą i tłumaczem z języka francuskiego, m.in. poezji Piotra Ronsarda. Zob. więcej: R. Skręt, *Jan Mieczysław Mieczysławski* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 741–742. Babka ze strony matki – Franciszka Arnsztajnowa, poetka i tłumaczka, wybitna przedstawicielka lubelskiego środowiska kulturalnego, zaangażowana w działalność niepodległościową jako członkini POW, została za nią odznaczona Krzyżem Niepodległości. Jej syn Jan, wuj Krzysztofa, lekarz, wybitny społecznik, ppor. rez., był jednym z czołowych działaczy POW, również odznaczonym Krzyżem Niepodległości, uczestnikiem wojny polsko-bolszewickiej. Według Jarosława Iwaszkiewicza Franciszka zmarła wraz z córką Stefanią (matką Krzysztofa) w getcie warszawskim na tyfus (J. Iwaszkiewicz, *Portrety na marginesach*, oprac. P. Kądziela, Warszawa 2004, s. 11). Krzysztof Friedman-Mieczysławski miał starszego brata Witolda, urzędnika służby zagranicznej RP, żonatego z Anielą z d. Lilpop, po wojnie związaną ze środowiskiem paryskiej „Kultury”, a w życiu prywatnym z Edwardem Raczyńskim, dyplomatą i prezydentem RP na uchodźstwie.

a później ochrztili swoich synów¹²⁴, jednak w odróżnieniu od nich zamiast formy dwuczłonowej używali jedynie nazwiska Mieczysławski. Krzysztof uczył się w gimnazjum państwowym w Zakopanem (dzisiejsze LO im. Oswalda Balzera), gdzie w 1927 r. zdał egzamin maturalny. W 1928 r. rozpoczął studia na Wydziale Humanistycznym UW, ale w 1930 r. je przerwał¹²⁵. W następnych latach mieszkał w Warszawie. Był żonaty, prawdopodobnie nie miał dzieci. Zajmował się malarstwem¹²⁶. Po maturze odbył służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy Kawalerii w Grudziądzu, którą ukończył z „postępem dobrym”, lokatą 151/232, oceną dostateczną. W 1933 r., po odbyciu praktyki w 5. pułku ułanów, otrzymał ocenę bardzo dobrą i 1 stycznia 1934 r. został mianowany podporucznikiem. Jako oficer rezerwy pełnił funkcję dowódcy plutonu w 5., a następnie w 10. pułku ułanów. W tym ostatnim miał słabsze oceny służbowe – był oceniany dostatecznie, a jego przydatność liniową określano jako małą¹²⁷.

We wrześniu 1939 r. pełnił funkcję oficera płatnika w 10. pułku ułanów Podlaskiej Brygady Kawalerii¹²⁸. Przeszedł cały szlak bojowy pułku, aż do ostatniej bitwy tej kampanii pod Kockiem. Poległ 5 października 1939 r. pod wsią Fiukówka (pow. łukowski), w chwili odrywania się od Niemców, co następowało pod silnym ogniem ich artylerii¹²⁹. Za okazane męstwo został odznaczony Krzyżem Walecznych¹³⁰. Pochowano go na cmentarzu w Radoryżu Kościelnym¹³¹.

Joel Goldschmied, ppor. rez., lekarz. Urodził się 12 maja 1906 r. w Krakowie jako syn Symchy, lakiernika, i Blumy. Uczył się w VII Gimnazjum Realnym w Krakowie, gdzie w 1924 r. zdał egzamin maturalny. Następnie studiował na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego, dyplom uzyskał w styczniu 1932 r. Prowadził praktykę lekarską w rodzinnym mieście, m.in. w Szpitalu św. Łazarza, specjalizował się w chorobach wewnętrznych¹³². W latach 1932–1933 odbywał służbę wojskową w Szkole

¹²⁴ R. Skręt, *Jan Mieczysław Mieczysławski...*, s. 741; CAW WBH, Krzysztof Friedman-Mieczysławski, AP 783, Akt urodzenia Krzysztofa Friedmana-Mieczysławskiego.

¹²⁵ AUW, Krzysztof Friedman-Mieczysławski, RP 30288.

¹²⁶ Informację o zawodzie Friedmana-Mieczysławskiego podaje Jarosław Iwaszkiewicz, który napisał, że posiadał jego obraz przedstawiający ul. Książęcą w Warszawie (*Portrety na marginesach...*, s. 92–93). Zob. też A. i J. Iwaszkiewiczowie, *Listy 1927–1931*, oprac. M. Bojanowska, E. Cieślak, przypisy muzyczne A. Matracka-Kościelny, Warszawa 2012, s. 39, 242. Natomiast w dokumentach wojskowych Friedmana-Mieczysławskiego rubryka dotycząca zawodu cywilnego nie została wypełniona. CAW WBH, Krzysztof Friedman-Mieczysławski, AP 783, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1933.

¹²⁷ CAW WBH, Krzysztof Friedman-Mieczysławski, AP 783.

¹²⁸ *SGO „Polesie” w dokumentach i wspomnieniach*, cz. 5/1: *Podlaska Brygada Kawalerii*, red. nauk. A. Wesołowski, Warszawa 2015, s. 285. Zob. też A. Dobroński, K. Filipow, „Dziesiątacy” z *Białegostoku. 10 Pułk Ułanów Litewskich*, Białystok 1992, s. 19.

¹²⁹ PCK, Biuro Informacji i Poszukiwań, Listy strat PCK, 5371, 7399 i 7539 (bez podanego imienia, błędnie wymieniony zawód – dziennikarz); *SGO „Polesie” w dokumentach i wspomnieniach...*, s. 316. Dowódca 5. Pułku Ułanów Zasławskich płk Jerzy Anders wspomina o jego zaginięciu (*SGO „Polesie” w dokumentach i wspomnieniach...*, s. 217). W świetle innych danych nie ulega jednak wątpliwości, że ppor. Friedman-Mieczysławski zginął pod Fiukówką. T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 270.

¹³⁰ *SGO „Polesie” w dokumentach i wspomnieniach...*, s. 316.

¹³¹ *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 1, s. 201 (tu podano jedynie nazwisko).

¹³² CAW WBH, Joel Goldschmied, AP 2783, Lista kwalifikacyjna, [1935 r.]. W 1935 r. ożenił się z Anielą z d. Żwan (1909 – po 1997), lekarką, Polką, która przed ślubem zmieniła wyznanie na mojżeszowe. Nie miał dzieci. Aniela Goldschmied w czasie wojny pracowała jako lekarz w Busku-Zdroju, m.in. wraz z dr. L. Zareckim (jedynym lekarzem o takich personaliach był Lejzer Zarecki, który przed wojną praktykował w Warszawie, zob. USL, 1939, s. 259) nadzorowała szpital epidemiczny, oddział

Korpus osobowy Korpus ofic. zdrowia. (grupa lekarzy) Formacja 20 Pułk Ułanów
(oddział, szwadron, batalion, pułk, dywizja, w którym oficer pełni służbę)

MM 62/1933

ROCZNA LISTA KWALIFIKACYJNA

ZA ROK 1938/39.

Nazwisko i imię **G O L D S C H M I E D** **Joel**
Stopień **Podporucznik rez.** funkcja
(dla ofic. rez. podać tytuł, na jakim stan. jest przew.)
Starszeństwo **1.I.35.** kolejność **72** Podstawa **Tjn.Dz.Pers.Nr. 8/35 r.**

Zmiany ewidencyjno-kwalifikacyjne za rok opiniodawczy

Pochwały, kary dyscyplinarne. Stan rodzinny, znajomość języków obcych. Podstawa zmian i daty.
żonaty **niemiecki**

od 2.V.1938 do 28.V.1938 odbył ćwiczenia rez. w 20.P.Ul.R.dz.Nr.131/38

Zawód : lekarz medycyny. ✓

Specjalność : choroby wewnętrzne. - ✓

100g

Ocena warunków w jakich oficer służy:

MM 44

Instrukcja o opisywaniu ofic. Nr 3130-101/307.
Ważo do cz. IV pkt 3. Format 200 X 297 mm.

Główna Drukarnia Wojskowa. 1937 r. - Nr 1713 - 30.000 ark.
Nr mag. 101.

Roczna lista kwalifikacyjna ppor. rez. Joela Goldschmieda za rok 1938/1939 wraz z opinią służbową. CAW WBH

Cechy indywidualne	<p>„błędności obni, dwoj, energii, ambicji i poczucia honoru, pibny, sumienny, kolewinski, pracowity, miedly, bez wadliwosci. Obowiazki swe wypehniał szczerze i szczerze. swz stwizł pspolowz traktuje z pniezcieniem się i dwojem zozumieniem. W stosunku do Panstwa, postawionym bezwzględnie.</p>
Zdolności ogólne i wojskowe	<p>Do był lekarz, francuzij nad sobą w zakresie wiedzy fachowej. Obowiazki lekarskie wypehniał szczerze bez zaniedbania, wytknieniem wyprawo-sant dobre.</p>
Ocena rocznej pracy	<p>Osiągnięte wyniki w służbie</p> <p>dobre.</p> <p>Na stanowisku lekarskim formacji dwoj sobie zupetnie samodzielną pracę.</p>
	<p>Osiągnięte wyniki osobiste</p> <p>przysposobienie wiadomości wyprawo-lekarskich i dwojem zakresie.</p> <p>Stawiał formacji dobre. osiągnięte wyniki. dobre.</p>
Określenie przydatności służbowej oraz wnioski co do dalszego użycia oficera	<p>W czasie choroby nadaje się na stanowisko lekarskie samodzielnie sukcesyjnej formacji (dyplom - katalizacji).</p> <p>W czasie choroby na stanowisko lekarskie brać.</p>
Uzasadnienie opinii wyróżniającej lub słabej	<p>✓</p>
Zalety i wady oficera, które należy podać do wiadomości opiniowanego	<p>zalety: szczerze i sumiennie - pracy.</p> <p>wady: ✓</p>
<p>UWAGI PIERWSZEGO OPINIUJĄCEGO:</p>	
<p>MACZEJNY JOKARZ GARNIZONU</p> <p>dobry oficer - lekarz</p> <p>Naczelny lekarz garnizonu</p> <p>Skimki</p> <p>Dr. med. KURZ, JAN</p> <p>(Wzrost, waga i data (1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100)</p>	

Podchorążych Rezerwy Sanitarnych w Warszawie, którą ukończył z wynikiem bardzo dobrym, a następnie praktykę w 6. pułku artylerii lekkiej i V Dywizjonie Taborów. Przydzielono go do Kadry Zapasowej 5. Szpitala Okręgowego. 1 stycznia 1935 r. został mianowany podporucznikiem rezerwy. Miał bardzo dobre i dobre opinie służbowe: „Tak pod względem wojskowym, jak i fachowości bardzo dobry” – pisano w ocenie wydanej w styczniu 1935 r. po ćwiczeniach w 6. pal¹³³.

W czasie wojny z Niemcami służył jako lekarz III dywizjonu 2. pal Legionów Armii „Łódź”¹³⁴. Informacja jakoby 9 września 1939 r. ppor. rez. Joel Goldschmied został ciężko ranny pod Bełchatowem jest błędna – musiało to nastąpić w pierwszych dniach wojny, to wówczas bowiem 2. pal Legionów brał udział w walkach w rejonie tego miasta¹³⁵. Przewieziony do jednego ze szpitali żydowskich w Łodzi, zmarł tam 13 września 1939 r. i został pochowany na cmentarzu Doły przy ul. Strykowskiej¹³⁶.

Szmul Kowalski, ppor. rez. Urodził się 3 lutego 1907 r. w Koninie jako syn Lewka, kupca, i Chany. Uczył się w Gimnazjum Państwowym im. Józefa Piłsudskiego w rodzinnym mieście, gdzie w 1926 r. zdał egzamin maturalny. W latach 1930–1931 odbywał służbę wojskową w Batalionie Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 7a w Jarcynie. Uzyskał ocenę dobrą i lokatę 42/110: „Bardzo inteligentny. Fizycznie słaby, lecz wytrzymały. Obowiązkowy i chętny do pracy. Orientuje się powoli, lecz dobrze. Zachowanie się w służbie i poza służbą dobre. Prezencja przeciętna, wymowa bardzo dobra. Nadaje się na oficera rezerwy”¹³⁷. Przydzielony do 29. pp Strzelców Kaniowskich,

---

izolacyjny i komitet sanitarny w utworzonym tam przez Niemców getcie. Po wojnie mieszkała w Warszawie, pracowała m.in. w Państwowym Instytucie Pedagogiki Specjalnej, za osiągnięcia w pracy lekarskiej została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarła prawdopodobnie krótko po 1997 r.

¹³³ CAW WBH, Joel Goldschmied, AP 2783, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1934.

¹³⁴ PCK, Biuro Informacji i Poszukiwań, Lista strat PCK, 19185; M. Sikora, *2. pułk artylerii lekkiej Legionów (1919–1939)*, Tarnowskie Góry 2023, s. 486 (tu błędnie podane imię Joch).

¹³⁵ Na temat bojów pułku na początku wojny, a następnie walk odwrotowych w kolejnych dniach zob. M. Sikora, *2. pułk artylerii lekkiej Legionów...*, s. 93–116.

¹³⁶ *Ibidem*; T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 535; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 1, s. 225 (błędnie podane nazwisko). W dwóch ostatnich publikacjach nie ma informacji o jego przydziale wojskowym we wrześniu 1939 r. Analizując przypadek Goldschmieda i jego ówczesnego przydziału, należy zauważyć, że data jego śmierci jest identyczna jak Schorsch Goldmanna, który jest wymieniony w pracy Kryśki-Karskiego (*Straty...*, s. 535) jako oficer 2. pp Legionów Armii „Łódź”, urodzony w tym samym roku co Goldschmied. Ponieważ oficera o takich personaliach nie było w przedwojennym WP, można by uznać, że nastąpiła tu pomyłka i w rzeczywistości mowa o tej samej osobie, co uprawdopodobnia i to, że Goldmann nie jest wymieniony ani przez Meirchaka, ani w części *Księgi pochowanych żołnierzy polskich...* dotyczącej poległych we wrześniu 1939 r. Jednak polskim odpowiednikiem niemieckiego imienia Schorsch (odmiany imienia Georg) jest Jerzy, a Kryśka-Karski poza Schorschem Goldmannem wymienia jeszcze Jerzego Goldmana, urodzonego tak samo jak Schorsch 1 III 1906 r. i poległego jak on 13 IX 1939 r., oraz Jerzego Goldmanna, urodzonego 1 III 1905 r., a zmarłego w niemieckim obozie w Olsztynie 15 X 1939 r. (T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 535). Ten ostatni figuruje również w *Księdze pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 5: *Polscy jeńcy wojenni i internowani*, Pruszków 1996, s. 125 jako zmarły w obozie w Allenstein (czyli Olsztynie) i pochowany w tym mieście, lecz z datą urodzenia 1 III 1906 r. Notabene następny w tej samej publikacji jest wymieniony Schorsch Goldmann, aczkolwiek jako poległy, chociaż przecież w tym tomie, obejmującym nazwiska zmarłych jeńców, w ogóle nie powinien się znaleźć. W istocie mowa może być tu tylko o jednej osobie – ppor. rez. Jerzym Goldmanie, urodzonym 1 III 1905 r., w 1934 r. oficerze rezerwy II batalionu mostów kolejowych. ROR, s. 172, 692.

¹³⁷ CAW WBH, Szmul Kowalski, AP 7820, Akt urodzenia Szmula Kowalskiego (odpis).

po ćwiczeniach, które odbył w 1932 i 1933 r. otrzymał oceny dobre i 1 stycznia 1934 r. został mianowany podporucznikiem. W 1938 r. uczestniczył w kolejnych ćwiczeniach w 29. pp. Uzyskał ocenę bardzo dobrą u bezpośredniego przełożonego, dobrą – u oficerów wyższego szczebla. W latach trzydziestych mieszkał w Kaliszu przy ul. Piłsudskiego 35. Z jego akt wynika, że był bezrobotny (bez zawodu) i nie założył rodziny¹³⁸.

Informacje jakoby we wrześniu 1939 r. służył w 29. pp Strzelców Kaniowskich są błędne¹³⁹. W rzeczywistości pełnił funkcję dowódcy plutonu 1. kompanii strzeleckiej 9. batalionu strzelców. Oddział ten został utworzony w czasie mobilizacji sierpniowej przez 29. pp Strzelców Kaniowskich i podporządkowany dowódcy tegoż pułku, przydzielonego do Armii „Poznań”¹⁴⁰. Według informacji z *Księgi pochowanych żołnierzy polskich...* i opracowania Kryski-Karskiego ppor. Kowalski zginął pod Sierpowem 9 września i został pochowany na cmentarzu w Łęczycy¹⁴¹. Tego jednak dnia batalion, w którym służył, przygotowywał się do boju o Łęczycę, a pod Sierpowem bił się następnego dnia¹⁴². Należy tym samym przyjąć, że ppor. Szmul Kowalski poległ w bitwie nad Bzurą, ale nie pod Sierpowem, a w czasie wcześniejszego natarcia na Łęczycę.

Chaim Zelman Kurc, ppor. rez., lekarz. Urodził się 18 października 1906 r. w Łodzi jako syn Gedajlego i Rywki z d. Nachtigal. Uczył się w I Gimnazjum Męskim Żydowskiego Towarzystwa Szkół Średnich w Łodzi, gdzie w 1926 r. zdał egzamin maturalny. W 1936 r. ukończył studia na Wydziale Lekarskim uniwersytetu w Genewie¹⁴³. Specjalizował się w chorobach skórnych, prowadził praktykę lekarską w Łodzi, gdzie mieszkał przy ul. Józefa Piłsudskiego 58¹⁴⁴. Latem 1935 r. odbył kurs w Szkole Podchorążych Rezerwy Sanitarnych w Warszawie, ukończył go z wynikiem dobrym i 1 stycznia 1936 r. został mianowany podporucznikiem w korpusie oficerów sanitarnych (grupa lekarzy)¹⁴⁵. W 1937 r. odbył ćwiczenia w 26. pal.

We wrześniu 1939 r. był lekarzem II batalionu 18. pp 26. DP Armii „Poznań”. Poległ 14 lub 15 września 1939 r. w bitwie nad Bzurą, podczas obrony Sochaczewa¹⁴⁶. Został pochowany na cmentarzu św. Wawrzyńca w Sochaczewie.

Adam Markus Lewiński, ppor. rez., prawnik. Urodził się 15 stycznia 1908 r. w Warszawie jako syn Abrahama i Ruchli. Uczył się w Państwowym Gimnazjum Humanistycznym im. Stanisława Staszica, w którym w 1925 r. zdał egzamin maturalny¹⁴⁷.

¹³⁸ *Ibidem*, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1937/38.

¹³⁹ T. Kryska-Karski, *Straty...*, s. 566; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 1, s. 365.

¹⁴⁰ W. Rezmer, *Armia „Poznań”...*, s. 523 (tu Samuel Kowalski; w rzeczywistości używał wyłącznie hebrajskiej formy imienia – Szmul i pod nim był też wymieniany w dokumentacji wojskowej. Zob. CAW WBH, Szmul Kowalski, AP 7820; R. Rybka, K. Stepan, *Awanse oficerskie...*, s. 48).

¹⁴¹ T. Kryska-Karski, *Straty...*, s. 566; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 1, s. 365.

¹⁴² P. Dymek, *29 Pułk Strzelców Kaniowskich*, Pruszków 2013, s. 25–27.

¹⁴³ CAW WBH, Chaim Zelman Kurc, AP 12868: Wyciąg ewidencyjny; Świadcstwo urodzenia wydane na zasadzie ksiąg stanu cywilnego, 4 V 1928 r.; Świadcstwo dojrzałości (odpis), 1 VI 1926 r.

¹⁴⁴ USL, 1939, s. 121.

¹⁴⁵ CAW WBH, Chaim Zelman Kurc, AP 12868: Wniosek nominacyjny na podporucznika rezerwy, [1935 r.]; Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1937; R. Rybka, K. Stepan, *Awanse oficerskie...*, s. 178.

¹⁴⁶ Zob. przyp. 40 i 42 niniejszego opracowania.

¹⁴⁷ CAW WBH, Markus Adam Lewiński, AP 1619: Akt urodzenia Adama Markusa Lewińskiego (odpis); Świadcstwo maturalne (odpis); *Szkoła im. Stanisława Staszica w Warszawie 1906–1950*, Warszawa 1988, s. 504.

BAON PODCHORAŻYCH REZERWY
PIECHOTY NR. 7a. KOMP. *3 pu*Jarocin, dnia *30. czerwca* 193*1* r.L. *42.***TAJNE****WYCIĄG KWALIFIKACYJNY**Dla *plut. tyt.* pchor. *Kowalskiego Szmula* z *29 pp*

który będąc na *10%* -cio miesięcznym kursie w Baonie Podchorążych Rezerwy Piech. Nr. 7a w Jarocinie w czasie od *11. sierpnia 30.* do *30. czerwca* 193*1* r. uzyskał w czasie powyższego kursu następujące noty i opinie:

pow. powiśo

L. p.	Przedmiot	Nota
1	Wyszkolenie bojowe kompanii strzeleckiej	<i>6 (sadowalno.)</i>
2	Wyszkolenie strzeleckie K. b. K. i L. K. M.	<i>5 (dostat.)</i>
3	Służba pionierska	<i>8 (rup. dobre)</i>
4	Musztra zwarta i luźna kompanii strzeleckiej	<i>8 (rup. dobre)</i>
5	Walka na bagnety i szermierka	<i>6 (sadowalno.)</i>
6	Walka granatami	<i>7 (dobre)</i>
7	Nauka służby	<i>8 (rup. dobre)</i>
8	Organizacja wojska	<i>5 (dostat.)</i>
9	Współdziałanie broni	<i>6 (sadowalno.)</i>
10	Korespondencja wojskowa	<i>/</i>
11	Geografia wojskowa	<i>/</i>
12	Służba łączności	<i>7 (dobre)</i>
13	Nauka o terenie	<i>7 (dobre)</i>
14	Gazownawstwo	<i>7 (dobre)</i>
15	Wychowanie fizyczne	<i>6 (sadowalno.)</i>
16	Administracja	<i>/</i>
17	Historja wojska polskiego	<i>/</i>
18	Nauka o broni	<i>5 (dostat.)</i>
Wyszkolenie specjalne		
19	Wyszkolenie bojowe z K. M. i broni tow.	
20	„ strzelec. „ „	
21	„ w obronie przeciwlotniczej	
22	Nauka o broni	
23	Władanie K. M. i bronią tow.	

Pilność: *łać dwia*

Sprawowanie się: *bardzo dobre*

Postawa (pozycja): *dobra*

Na mocy uzyskanych postępów wymieniony ukończył *100%*-cio miesięczny kurs w Baonie Podchorążych Rezerwy Piechoty Nr. 7a.

z postępow *dobrym* lokata *42.1.110*

i tem samym uczynił zadec Rozk. Min. Spr. Wojsk. L. 4000 Reg. 25.

DOWÓDCA BAONU
 PODCHORAŻYCH REZERWY PIECHOTY Nr. 7a.
Jan
 KRAUS
 Major

Charakterystyka (opinia): *Bardzo inteligentny, fizycznie silny, lecz wyfinansowany. Obowiązkowy i skłonny do pracy. Ojca - Fuje nie poznał, lecz dobrze. Zachowanie się w służbie i poza służbą dobre. Przewidywa pomyślne, wysuwa bardzo dobra. Nadaje się na oficera rezerwy.*

DOWÓDCA KOMPANII

Dowódca kompanii
Iskierko
 ISKIERKO
 Kapitan

Instruktorowie.

St. Zychowski pułkownik
Kucielanski pułkownik

SKALA OCENY:	
10	— celująco
9	— bardzo dobrze
8	— zupełnie dobrze
7	— dobrze
6	— zadawalniająco
5	— dostatecznie
4	— ledwie dostatecznie
3	— niedostatecznie
2	— zupełnie niedostatecznie
1	— źle

Następnie studiował na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego, wówczas też zapewne jako pierwszego imienia zaczął używać – Adam¹⁴⁸. Na początku lat trzydziestych ukończył studia, po czym – przeprowadziwszy aplikację – w 1936 r. został wpisany na listę adwokacką i rozpoczął praktykę w rodzinnym mieście¹⁴⁹. Był żonaty, nie wiadomo, czy miał dzieci. W latach 1929–1930 odbywał służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie, którą ukończył z „postępem zupełnie dobrym”, uzyskując wysokie oceny z poszczególnych przedmiotów. W 1932 r. uczestniczył w ćwiczeniach w 5. Pułku Strzelców Podhalańskich, z których otrzymał ocenę bardzo dobrą w zakresie dowodzenia plutonem¹⁵⁰. 1 stycznia 1933 r. został mianowany podporucznikiem i przydzielony do 80. pp (pełnił funkcję dowódcy plutonu)¹⁵¹. Otrzymywał zwykle ze strony przełożonych wyższego szczebla bardzo dobre i dobre opinie służbowe, chociaż po ćwiczeniach z 1936 r. także dość dobrą i dostateczną¹⁵².

We wrześniu 1939 r. dowodził plutonem 80. pp 20. DP Armii „Modlin”. Poległ w bitwie pod Mławą¹⁵³. Jest jedynym poległym w walce o niepodległość Polski, który spoczywa w Mauzoleum Żydów Bojowników o Niepodległość Polski w Warszawie, w pierwszej kwaterze cmentarza żydowskiego na Woli¹⁵⁴.

Rudolf Pariserberg, ppor. rez., inżynier elektrotechnik. Urodził się 9 sierpnia 1904 r. w Warszawie jako syn Wolfa i Ruchli (Róży) z d. Groswerk. Po ukończeniu gimnazjum, zapewne w rodzinnym mieście, studiował na Wydziale Elektrotechniki Akademii Inżynierskiej w Oldenburgu w Niemczech, który ukończył z odznaczeniem i stopniem inżyniera elektrotechnika¹⁵⁵. Mieszkał i pracował w Warszawie¹⁵⁶. W 1927 r. rozpoczął roczną służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy Artylerii we Włodzimierzu Wołyńskim, ukończoną rok później z „postępem dobrym”¹⁵⁷. Po odbyciu w 1930 r. ćwiczeń w 1. pułku artylerii ciężkiej i uzyskaniu oceny bardzo dobrej został

¹⁴⁸ A UW, Markus Adam Lewiński, RP 20756.

¹⁴⁹ *Lista adwokatów okręgu Sądu Apelacyjnego w Warszawie (Okręg Izby Adwokackiej w Warszawie) na dzień 15 grudnia 1938 r.*, Warszawa 1938, s. 32.

¹⁵⁰ CAW WBH, Markus Adam Lewiński, AP 1619, Wniosek nominacyjny na podporucznika rezerwy, [1932 r.], b.p.

¹⁵¹ ROR, s. 97, 558.

¹⁵² CAW WBH, Markus Adam Lewiński, AP 1619: Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1934; Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1936/37.

¹⁵³ T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 234; R. Juskiewicz, *Pozycja mławska*, Mława 1984, s. 42. Nazwisko Lewińskiego nie zostało natomiast wymienione w *Księdze pochowanych żołnierzy polskich...*, brak go również w obsadzie personalnej pułku, sporządzonej przez Przemysława Dymka (P. Dymek, *80 pułk piechoty*, Pruszków 2023). W relacji jednego z oficerów 80. pp znajduje się informacja, że Lewiński dowodził 2. kompanią III batalionu tego pułku (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Relacje z kampanii wrześniowej, B.I.21.D., Armia „Modlin”, 20. DP, 80. pp, Relacja Stanisława Warczygłowy, k. 176). Sama funkcja w relacji podana jest błędnie, ale informacja Warczygłowy potwierdza, iż Lewiński służył w tym pułku we wrześniu 1939 r.

¹⁵⁴ Poza mogiłą ppor. Lewińskiego w mauzoleum znajduje się jeszcze grób rodziny Tytelmanów z XIX w. T. Urzykowski, *Mauzoleum gotowe po 80 latach. Za pieniądze fundacji PKO*, „Gazeta Wyborcza”, 9 XI 2019, www.warszawa.wyborcza.pl, dostęp 21 II 2024 r. (błędnie podano tu stopień wojskowy Lewińskiego).

¹⁵⁵ CAW WBH, Rudolf Pariserberg, AP 3968: Świadcstwo urodzenia Rudolfa Pariserberga; Świadcstwo ukończenia Akademii Inżynierskiej w Oldenburgu (odpis).

¹⁵⁶ *Ibidem*, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1935.

¹⁵⁷ *Ibidem*, Świadcstwo ukończenia Szkoły Podchorążych Rezerwy Artylerii (odpis).

1 stycznia 1931 r. mianowany podporucznikiem i przydzielony do tegoż pułku¹⁵⁸. Zimą 1939 r. odbył ćwiczenia w 1. pac jako dowódca plutonu baterii. Był dobrze oceniany: „O dużej inteligencji i spostrzegawczości. Dość energiczny. Obowiązkowy i sumienny. Towarzysko wyrobiony. Zachowanie się w służbie i poza służbą bez zarzutu. Fizycznie wytrzymały. Dobrze wyszkolony. Zdolności wychowawcze i dowodzenia dobre”¹⁵⁹.

We wrześniu 1939 r. pełnił funkcję dowódcy kolumny amunicyjnej II dywizjonu 1. pac, przydzielonego do Armii „Modlin”, 11 września podporządkowanego Grupie Operacyjnej Kawalerii gen. Władysława Andersa. Wraz z nią, tocząc walki z Niemcami, pułk kierował się prawym brzegiem Wisły na południowy wschód kraju¹⁶⁰. Jak podaje badacz dziejów 1. pac Piotr Zarzycki, ppor. inż. Pariserberg poległ 18 września 1939 r. w walce z niemieckim oddziałem pancerno-motorowym pod wsią Żabieniec, leżącą w powiecie garwolińskim, kilka kilometrów na północny wschód od tego miasta¹⁶¹. Jednak zgodnie ze źródłem PCK – relacji oficera zwiadowczego pułku por. Jerzego Filutowskiego, zginął tego samego dnia w lasach garwolińskich, w pobliżu wsi Natolin, leżącej w powiecie otwockim, ale nieopodal Garwolina, od zachodniej strony miasta. Po zakończonej walce został pochowany przez st. ogniomistrza Walentego Zimmera, który też przekazał rodzinie Pariserberga pozostałe po nim dokumenty¹⁶². Wkrótce ekshumowano go i pochowano na cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej w Warszawie¹⁶³.

Alfred Putzman, ppor. rez. Urodził się 10 sierpnia 1904 r. w Łodzi jako syn Kalmana, lekarza dentysty, i Cecylii (Cyrli) z d. Beldoch¹⁶⁴. Wcześniej został osierocony przez matkę, która zmarła w 1907 r., a jego ojciec wkrótce wyjechał do Stanów Zjednoczonych. Był wychowywany przez wujostwo ze strony matki (zapewne przy wsparciu dalszej rodziny – jego dziadek Morys Beldoch był właścicielem nieruchomości przy ul. Dzikiej 16)¹⁶⁵. Uczył się w Gimnazjum Męskim im. Mikołaja Reja w Warszawie, wówczas szkoły utrzymywanej przez zbór ewangelicko-augsburski, w 1923 r. zdał tam egzamin maturalny¹⁶⁶. W tym samym roku rozpoczął studia na Wydziale Prawa i Nauk Politycznych UW, które przerwał dwa lata później¹⁶⁷. Trenował piłkę nożną. W pierwszej połowie lat dwudziestych grał w Klubie Sportowym „Warszawianka” – „Dumie Warszawy”, gdyż taki przydomek nosiła drużyna piłkarska tego klubu, w którego sekcji

¹⁵⁸ *Ibidem*, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1934; ROR, s. 148, 644.

¹⁵⁹ CAW WBH, Rudolf Pariserberg, AP 3968, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1938/39.

¹⁶⁰ P. Zarzycki, *1 pułk artylerii ciężkiej*, Pruszków 1997, s. 45 (tu błędnie podane nazwisko Pariserberg i stopień wojskowy).

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 23.

¹⁶² PCK, Biuro Informacji i Poszukiwań, Listy strat PCK, 6954, 19185.

¹⁶³ T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 309; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 2, s. 51.

¹⁶⁴ CAW WBH, Alfred Putzman, AP 394: Odpis świadectwa urodzenia Alfreda Putzmana; Opinia Samodzielnego Referatu Informacyjnego DOK nr 1 Warszawa, 16 I 1932 r. W obu tych dokumentach imię ojca zapisano jako Kajman. Nie jest ono jednak spotykane, dlatego należy uznać ten zapis za błędny. W nocie Putzmana w Dziale Genealogii Żydowskiego Instytutu Historycznego błędnie podano imię ojca – Zygmunt (Zyskind). Zob. https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1723679741116453&type=3&_rdr, dostęp 12 IX 2024 r.

¹⁶⁵ ŻIH, Dział Genealogii, Alfred Putzman, https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1723679741116453&type=3&_rdr, dostęp 12 IX 2024 r.; *Księga adresowa miasta Warszawy na rok 1897*, zebrał i ułożył J. Wiśniakowski, Warszawa 1897, s. 7.

¹⁶⁶ CAW WBH, Alfred Putzman, AP 394, Świadectwa ukończenia szkoły średniej.

¹⁶⁷ AUW, Alfred Putzman, RP 14623.

Indeks akademicki Alfreda Putzmana, 1923 r. AUW

lekkoatletycznej występował w późniejszych latach m.in. Janusz Kusociński, Stanisława Walasiewiczówna i Eugeniusz Lokajski. Drużyna „Warszawianki” występowała na drugim poziomie rozgrywek (a od 1927 r. na pierwszym)¹⁶⁸. W pierwszej połowie 1926 r. wyjechał do Grenoble we Francji, gdzie podjął studia, grał też w piłkę w pierwszoklasowym FC Grenoble¹⁶⁹. Zapewne nie ukończył studiów i nie później niż w 1929 r. wrócił do kraju. W tym samym roku rozpoczął roczny kurs Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie, z którego uzyskał wynik dobry (lokata 31/59) i opinię dobrego dowódcy drużyny, z uwagą, że „pod odpowiednim kierownictwem może dać sobie z plutonem radę”¹⁷⁰. W 1931 r., po ćwiczeniach w 21. pp „Dzieci Warszawy”, otrzymał ocenę dobrą¹⁷¹. Przełożeni wyższego szczebla, w tym dowódca pułku, także uznali Putzmana za dobrego oficera. 1 stycznia 1932 r. został mianowany na stopień podporucznika¹⁷². Nie dysponujemy, niestety, bliższymi informacjami o jego losach w latach trzydziestych (poza wspomnianymi). Nie wiadomo np., jaki wykonywał zawód. Wiemy jedynie, że

¹⁶⁸ *Spółdzielczy Klub Sportowy Warszawianka 1921–1971*, red. S. Sieniawski, Poznań 1971, s. 18; *Piłka nożna*, „Stadion”, 15 X 1923, s. 16; *Życie sportowe Warszawy*, „Świat” 1923, nr 21, s. 7.

¹⁶⁹ ŻIH, Dział Genealogii, Alfred Putzmann, https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1723679741116453&type=3&_rdr, dostęp 12 IX 2024 r.

¹⁷⁰ CAW WBH, Alfred Putzmann, AP 394, Wniosek nominacyjny na podporucznika rezerwy, [1931 r.].

¹⁷¹ *Ibidem*: Orzeczenie Komisji kwalifikacyjnej 21. Warszawskiego Pułku Piechoty, 14 XI 1931 r.; Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1931.

¹⁷² ROR, s. 79, 452.

mieszkał przy ul. Ogrodowej 6 w Warszawie, a na początku lat trzydziestych zawarł związek małżeński¹⁷³.

We wrześniu 1939 r. jako oficer 21. pp „Dzieci Warszawy” brał udział w obronie stolicy. Informacja o jego śmierci w tych walkach pojawia się zarówno w opracowaniach dotyczących tej tematyki, jak i samego pułku¹⁷⁴. We wszystkich brak jednak danych o pełnionej przezeń funkcji, jak również dokładnej dacie i okolicznościach jego śmierci. Z materiałów PCK wiadomo natomiast, że poległ przy ul. Senatorskiej 9, rażony odłamkiem granatu, po czym został pochowany w prowizorycznej mogile w pobliżu Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych przy ul. Senatorskiej 15¹⁷⁵. Niedługo później jego zwłoki ekshumowano i przeniesiono na cmentarz żydowski przy ul. Okopowej w Warszawie¹⁷⁶. Nie jest wymieniony w *Księdze sportowców – polskich ofiar II wojny światowej* Bohdana Tuszyńskiego.

Józef Spira, por. rez., lekarz laryngolog. Urodził się 4 lipca 1891 r. w Krakowie jako syn Rafała (1855–1938) i Józefy z d. Rakower. Jego ojciec był wybitnym krakowskim laryngologiem, autorem licznych prac z tej dziedziny. Józef uczył się w Gimnazjum św. Anny w Krakowie, a potem studiował medycynę na Uniwersytecie Jagiellońskim, w 1914 r. otrzymując dyplom¹⁷⁷. W czasie I wojny światowej służył w armii austriackiej. Od 1 listopada 1918 r. w WP w stopniu porucznika, kolejno w szpitalach wojskowych w Krakowie, Oświęcimiu i ponownie w Krakowie. Jego zachowanie w służbie i poza nią uważano za nienaganne, zdolności oceniano jako dobre¹⁷⁸. W lipcu 1919 r. został uznany za „zupełnie i stale” niezdolnego do służby wojskowej i 30 września tego roku przeniesiony do rezerwy. Powodem był przede wszystkim jego zły stan psychiczny, wywołany ciężką depresją¹⁷⁹. W późniejszym okresie uległ on poprawie, w związku z tym 27 marca 1924 r. Spira został wcielony do 5. Batalionu Sanitarnego, a później przydzielony do Kadry Zapasowej Szpitala

**Józef Spira jako oficer WP,
około 1919 r. CAW WBH**

¹⁷³ CAW WBH, Alfred Putzman, AP 394, Lista kwalifikacyjna, [1931 r.].

¹⁷⁴ L. Karczewski, E. Pokrowski, *21 Warszawski Pułk Piechoty „Dzieci Warszawy”*, Warszawa 1997, s. 131; *Praga 1939 w dokumentach i wspomnieniach*, cz. 2, red. A. Wesołowski, Warszawa 2015, s. 164.

¹⁷⁵ PCK, Biuro Informacji i Poszukiwań, Lista strat PCK 20398. Informację tę podał kpt. Maciejewski. Był to najpewniej dowódca 8. kompanii 30. Pułku Strzelców Kaniowskich Jan Władysław Maciejewski. R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski 1939...*, s. 584.

¹⁷⁶ T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 607; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 2, s. 103 (tu brak informacji, że spoczywa na cmentarzu żydowskim w Warszawie).

¹⁷⁷ *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX. S–Ś*, red. K. Stopka, Kraków 2014, s. 461–462.

¹⁷⁸ CAW WBH, Józef Spira, AP 11065: Karta ewidencyjna; Opinia szefa sanitarnego DOG V Kraków.

¹⁷⁹ *Ibidem*: Świadcstwo lekarskie ze Szpitala Okręgowego Wojsk Polskich w Krakowie, 20 VII 1919 r.; Karta zwolnienia, 1 XII 1919 r. (odpis).

Okręgowego nr 5, z możliwością „użycia jego osoby” podczas wojny. W orzeczeniu komisji lekarskiej z grudnia 1931 r. uznano go za zdolnego do służby wojskowej¹⁸⁰. W międzywojniu mieszkał w Krakowie. Podobnie jak ojciec specjalizował się w laryngologii. Zajmował stanowisko ordynatora Oddziału Laryngologicznego Szpitala Gminy Wyznaniowej Żydowskiej, pracował też jako lekarz Lecznicy Okręgowego Związku Kas Chorych przy ul. Batorego 5. Ponadto pełnił funkcję bibliotekarza Towarzystwa Lekarskiego Krakowskiego. Był autorem kilku publikacji z dziedziny laryngologii, m.in. *Higiena ucha i górnych dróg oddechowych*, Kraków 1929; *O wskazaniach operacyjnych w przypadkach ostrego, rozlanego zapalenia błędnika w przebiegu ostrego zapalenia ucha środkowego*, „Polska Gazeta Lekarska” 1936, nr 2; *O krwiopochodnej gruźlicy krtani*, Poznań 1937¹⁸¹.

Według danych PCK, a także informacji podanych w opracowaniach Tadeusza Kryski-Karskiego, Józef Spira zginął 16 września 1939 r. w rejonie Złoczowa i tam został pochowany¹⁸². Ponieważ w tym rejonie nie toczyły się wówczas żadne walki, bardziej prawdopodobna jest informacja z „Wykazu spraw Sądu Grodzkiego w Krakowie (sygn. I Zg) o uznanie za zmarłego i stwierdzenie zgonu z 1948 r.”, zgodnie z którą zginął 13 września w czasie nalotu niemieckiego. Nie można jednak wykluczyć, że został wówczas ranny i w rzeczywistości – zgodnie z przywołanymi publikacjami – zmarł 16 września 1939 r. po przewiezieniu do Złoczowa¹⁸³.

¹⁸⁰ *Ibidem*, Karta ewidencyjna. Tym samym figuruje też w ROR: s. 218, 764.

¹⁸¹ J.B. Glišński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 1, s. 384. Prace Spiry zob. Biblioteka Narodowa, Polona.

¹⁸² PCK, Biuro Informacji i Poszukiwań, Lista strat PCK, 7539; T. Kryski-Karski, *Straty...*, s. 394; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 2, s. 377 (wszędzie wymieniony pod błędnym nazwiskiem Spiro i bez podania imienia). Pierwsza informacja o śmierci doktora Józefa Spiry z Krakowa we wrześniu 1939 r., ale bez informacji o jej bliższych okolicznościach, została opublikowana już w 1945 r. z *Izby Lekarskiej w Krakowie. Lista strat*, „Przegląd Lekarski” 1945, nr 5, s. 104.

¹⁸³ *Spira Józef*, „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”, <https://www.straty.pl>, dostęp 3 IV 2024 r. (na podstawie: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie, 1/1339, I Zg. 843/48, Wykaz spraw Sądu Grodzkiego w Krakowie [sygn. I Zg.] o uznanie za zmarłego i stwierdzenie zgonu z 1948 r., s. 46). Informacja Glišńskiego, jakoby kpt. Józef Spira zginął od pocisku artyleryjskiego w chwili udzielania pomocy rannemu żołnierzowi jest błędna, ponieważ – jak wspomniano – w tamtym rejonie nie toczyły się wówczas walki (J.B. Glišński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 1, s. 384). Ten sam autor błędnie też identyfikuje go jako ppor. rez. Andrzeja Spirę, lekarza rentgenologa z Warszawy (J.B. Glišński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 4, Warszawa 2011, s. 402). Autor słownika odwołał się bowiem wyłącznie do publikacji Kryski-Karskiego i Meirtchaka, którzy jednak podają tylko informację o kpt. Spirze (bez imienia) poległym w rejonie Złoczowa, co jak uzasadniłem, można odnosić jedynie do Józefa Spiry. Tym bardziej, że wbrew informacji podanej przez Jana B. Glišńskiego Andrzej Spiro w 1942 r. przebywał w getcie w Drohobyczu (*Spiro Andrzej*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/13834212>, dostęp 1 XII 2025 r.). W tej bazie brak informacji o miejscu i okolicznościach jego śmierci. Te znajdują się w zasobie Archiwum IPN, gdzie podano, że został zamordowany przez Niemców w 1942 r. w getcie w Bronicy. Jest to informacja nieścisła, ponieważ w tej wsi, leżącej kilkanaście kilometrów na północ od Drohobycza, nie było getta, natomiast w lesie w jej pobliżu Niemcy dokonali masowych mordów na Żydach z Drohobycza i to w jednej z tych egzekucji zginął Spiro. *Spiro Andrzej*, „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”, <https://www.straty.pl/>, dostęp 2 XII 2025 r. (na podstawie: AIPN, GK 162/504, Materiały do sporządzenia kartoteki osobowej lekarzy, dentystów, farmaceutów, prawników, inżynierów, pracowników umysłowych z branży technicznej oraz artystów aresztowanych i zmarłych, względnie zamordowanych w więzieniach i obozach hitlerowskich w latach 1939–1945).

Ludwik Szerman, ppor. rez., lekarz. Urodził się 11 marca 1902 r. w Warszawie jako syn Abrama i Heleny. Uczył się w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców m. Łodzi. Jako uczeń 6 lipca 1920 r. wstąpił ochotniczo do WP¹⁸⁴. Służył w 1. baterii 18. pułku artylerii polowej i uczestniczył w walkach z Armią Czerwoną na Wołyniu i Podolu. 21 grudnia 1920 r. został zdemobilizowany, po czym wrócił do szkoły, gdzie w następnym roku zdał egzamin maturalny¹⁸⁵.

Od 1921 r. przez dwa lata studiował na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym UW, a później medycynę na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, którą ukończył w 1929 r.¹⁸⁶ W latach 1931–1932 odbywał służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy Sanitarnych w Warszawie. Otrzymał wynik „zupełnie dobry” i lokatę 84/99. Następnie brał udział w ćwiczeniach w 6. batalionie saperów. Uzyskał ocenę dobrą i 1 stycznia 1933 r. został mianowany podporucznikiem oraz przydzielony do Kadry Zapasowej 3. Szpitala Okręgowego¹⁸⁷. Jako oficer rezerwy odbył ćwiczenia w 41. pp i w Garnizonowej Izbie Chorych w Suwałkach. W 41. pp uzyskał stopień dostateczny. Później znacznie poprawił tę ocenę – był uważany za bardzo dobrego lekarza, zdyscyplinowanego, sumiennego, gorliwego w wykonywaniu powierzonych mu obowiązków, chociaż mało wyrobionego wojskowo¹⁸⁸. Od 1932 r. pracował jako lekarz chorób wewnętrznych i internista w Zwierzyńcu (pow. włodawski; mieszkał wówczas we Włodawie), w 1933 r. krótko w Tykocinie, a od stycznia 1936 r. w Wilnie, gdzie prowadził prywatną praktykę jako okulista¹⁸⁹. W lipcu 1936 r. został zatrudniony w Ubezpieczalni Społecznej w Suwałkach, w której pracował do wybuchu wojny¹⁹⁰.

Jan B. Gliński podał, że Szerman zginął w czasie II wojny światowej¹⁹¹. W rzeczywistości w końcu sierpnia 1939 r. został zmobilizowany do WP jako lekarz I dywizjonu 29. pal¹⁹². Przydział ten musiał jednak po wybuchu wojny ulec zmianie, ponieważ ten

Ludwik Szerman jako student Uniwersytetu Warszawskiego, około 1921 r. AUW

¹⁸⁴ GBL, ZS, Ludwik Szerman, PL\327\1\0\5525, Karta rejestracyjna członka Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej, k. 20.

¹⁸⁵ AUW, Ludwik Szerman, RP 10768.

¹⁸⁶ CAW WBH, Ludwik Szerman, AP 20563+8564: Akt urodzenia Ludwika Szermana (odpis); Dyplom ukończenia studiów.

¹⁸⁷ *Ibidem*: Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1932; Opinia z Centrum Wyszkożenia Sanitarnego. Szkoła Podchorążych Sanitarnych, 20 II 1932 r. (odpis); Wniosek nominacyjny na podporucznika rezerwy, [1932 r.]; ROR, s. 228, 751.

¹⁸⁸ CAW WBH, Ludwik Szerman, AP 20563+8564: Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1934; Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1936.

¹⁸⁹ GBL, ZS, Ludwik Szerman, PL\327\1\0\5525, Karta rejestracyjna członka Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej, k. 20.

¹⁹⁰ Informacja, że w urzędowych spisach lekarskich za 1938 i 1939 r. był wykazany jako lekarz okulista jest błędna. J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 4, s. 424. W rzeczywistości został tam wymieniony jako lekarz chorób ogólnych. USL, 1939, s. 223.

¹⁹¹ J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów...*, t. 4, s. 425.

¹⁹² P. Zarzycki, *29 pułk artylerii lekkiej*, Pruszków 1999, s. 39.

2

Życiorys.

Urodziłem się w Warszawie w r. 1904. Miałem
wzrostu mojąsrowego. Ziemie nauki pobierałem,
w domu. W r. 1912 zdałem egzamin i
przyjąłem dostąpiłem do klasy wstępnej warszawskiej
Szkoły Handlowej Zgrainiazenia Kupców (Przedk. 1915)

Z do której uczęszczałem przez lat 9.
Dziśtego lipca (6. VII) 1920, podczas wielkiej
inwazji bolszewickiej, wstąpiłem, jako
ochotnik do wojska polskiego i przydzielony
zostałem do 18 pułku artylerji
polowej (do zapasowej, później do pierwszej
baterji).

Do utracionej wrogiej służbie (Szości tygodni
na froncie) zostałem jako urzeni ewakuowany
w końcu października 1920.

W r. 6. r. (1921) ukończyłem 8 klas, zdałem
egzamin maturalny przed Komisją Egzaminacyjną
(w warszawskiej - Szk. Handlowej Zgrainiazenia
Kupców) od której mi otrzymano,
niżejszemu cęgżerone,

Swiadectwo dojrzałości.

Ludwik Szerman.

dywizjon pozostał na Suwalszczyźnie, a następnie został skierowany do Warszawy i wziął udział w obronie stolicy¹⁹³. Tymczasem ppor. rez. Ludwik Szerman, „bardzo dobry kolega, sumienny lekarz, b[ardzo] zdolny okulista, energiczny ordynator”¹⁹⁴, poległ 8 września 1939 r. w pobliżu Drzewicy (pow. opoczyński), w czasie wycofywania się pułku w kierunku Ulowa (w następnych dniach całkowicie rozbitego przez Niemców), i został pochowany w kwaterze wojennej na miejscowym cmentarzu¹⁹⁵.

Bernard Maurycy Sztarkkopf, ppor. rez., urzędnik prywatny (biuralista). Urodził się 14 stycznia 1902 r. w Warszawie jako syn Naftalego i Bronisławy z d. Szyszka. Uczył się w Gimnazjum Filologicznym Męskim Michała Kreczmara i tam w 1920 r. zdał egzamin maturalny¹⁹⁶. 2 sierpnia 1920 r. wstąpił do WP i jako żołnierz 1. pp Legionów i 26. pp wziął udział w wojnie z bolszewikami¹⁹⁷. Zdemobilizowany w listopadzie tego roku, rozpoczął studia na Wydziale Budowy Maszyn Politechniki Warszawskiej, które przerwał w połowie 1922 r. Od jesieni tego roku studiował na Wydziale Filozoficznym UW, a od 1924 r. – na Wydziale Prawa UW. W 1926 r. wrócił na Wydział Filozoficzny (sekcja humanistyczna), ale ostatecznie studia przerwał w 1928 r.¹⁹⁸ Od 1922 r. pracował jako urzędnik prywatny (biuralista) w Warszawie, gdzie mieszkał przy ul. Twardej 10. Był żonaty, nie wiadomo jednak, czy miał dzieci¹⁹⁹. W latach 1928–1929 odbywał służbę wojskową w Batalionie Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 7a w Jarocinie. Uzyskał ocenę „zupełnie dobrą” i lokatę 52/139²⁰⁰. Później służył w 28. pp Strzelców Kaniowskich, w którym otrzymał kolejno oceny przeciętną i bardzo dobrą. 1 marca 1933 r. został mianowany podporucznikiem rezerwy i w następnym roku przydzielony do 30. pp Strzelców Kaniowskich, gdzie odbył ćwiczenia, uzyskując ocenę dobrą²⁰¹. Podobnie oceniono go w 1937 r.; zwracano wówczas uwagę, „że posiada dużo żołnierskości”, a „służbę traktuje poważnie i ze zrozumieniem”, mimo iż ma „za mało ambicji w znoszeniu trudów”; wskazywano przy tym, że jest „bardzo chętny i staranny, lecz bojaźliwy, w decyzjach chwiejny, skory do uchylania się od odpowiedzialności”²⁰². W ostatnich ćwiczeniach uczestniczył zimą 1939 r., podobnie jak wcześniej jako dowódca plutonu. Otrzymał wówczas słabszą ocenę niż uprzednio²⁰³.

We wrześniu 1939 r. służył w 30. pp Strzelców Kaniowskich 10. DP Armii „Łódź”, jednak nie w batalionie, w którym kilka miesięcy wcześniej odbył ćwiczenia, dowodzoną przez mjr. Bronisława Kamińskiego (podpisanego pod cytowaną opinią Sztarkopfa)²⁰⁴. Poległ 27 września 1939 r. na Woli. Został pochowany na cmentarzu

¹⁹³ *Ibidem*, s. 31–33.

¹⁹⁴ CAW WBH, Ludwik Szerman, AP 20563+8564, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1936.

¹⁹⁵ PCK, Biuro Informacji i Poszukiwań, Lista strat PCK, 5371; T. Kryśka-Karski, *Straty...*, s. 637; *Księga pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 2, s. 211.

¹⁹⁶ CAW WBH, Maurycy Bernard Sztarkkopf, AP 8392: Akt urodzenia Maurycego Bernarda Sztarkopfa; Świadcstwo maturalne (odpis). Szkoła Kreczmara była prestiżowym gimnazjum warszawskim, do którego uczęszczali m.in. Kazimierz Moczarski, Richard Pipes, Antoni Słonimski i Leopold Tyrmand.

¹⁹⁷ AUW, Maurycy Bernard Starkopf, RP 12060, *Życiorys*, k. 14.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ CAW WBH, Maurycy Bernard Sztarkkopf, AP 24955, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1939.

²⁰⁰ *Ibidem*, Wniosek nominacyjny na podporucznika rezerwy, [1932 r.].

²⁰¹ *Ibidem*, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za rok 1934; ROR, s. 100, 471.

²⁰² CAW WBH, Maurycy Bernard Sztarkkopf, AP 8392, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1937.

²⁰³ *Ibidem*, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1939.

²⁰⁴ W niepełnej obsadzie tego pułku, podanej we wspomnieniowej pracy W.S. hr. Godzemby-Wysociego i M. Domagały-Zamorskiego (*Na szlaku walk Kaniowszczyków. Z dziejów 30 Pułku Piechoty*

żydowskim przy ul. Okopowej w Warszawie. I tu jednak pomyłono jego nazwisko, błędnie zapisując je na mogile – Starkopf²⁰⁵.

* * *

Ostatnim spośród oficerów, którego sylwetkę przedstawiam, był zaginiony we wrześniu 1939 r. ppor. rez. Leopold Hulles. Urodził się 18 stycznia 1910 r. we Lwowie jako syn Majera i Rebeki z d. Burstin. Uczył się w IX Gimnazjum w rodzinnym mieście, gdzie w 1928 r. zdał egzamin maturalny, a w 1935 r. ukończył medycynę na Uniwersytecie Jana Kazimierza²⁰⁶. W latach 1935–1936 odbywał służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy Sanitarnych w Warszawie, uzyskał ocenę bardzo dobrą (lokata 50/122)²⁰⁷. Następnie odbył praktykę w 52. Pułku Piechoty Strzelców Kresowych w Złoczowie. „Energiczny, pełen inicjatywy, o dużej ambicji osobistej, b[ardzo] obowiązkowy i pilny” – pisano w ocenie służbowej. Z kolei według słów dowódcy pułku, płk. Stanisława Dąbka, „bardzo dobrze i sumiennie spełniał swe obowiązki w pułku i w czasie ćwiczeń letnich”²⁰⁸. Po ukończeniu służby wojskowej mieszkał i pracował jako lekarz internista w Mostach Wielkich (pow. żółkiewski)²⁰⁹. 1 stycznia 1937 r. mianowano go podporucznikiem i przydzielono do kadry zapasowej 6. Szpitala Okręgowego. W czerwcu 1938 r. Hulles odbył ćwiczenia w 51. pp i otrzymał ocenę ogólnie dobrą. Uważano, że nadaje się bardziej na lekarza w szpitalu niż w linii, zwłaszcza w piechocie²¹⁰.

Wydaje się mało prawdopodobne, by nie został zmobilizowany, o czym przesądzał jego wiek i dobre opinie jako o oficerze rezerwy, jednak o jego losach po sierpniu 1939 r. brak jakichkolwiek danych poza wspomnianą już informacją podaną przez Meirchaka (na podstawie przekazu brata), iż zaginął we wrześniu 1939 r. Nie jest wymieniony w opracowaniach Tadeusza Kryski-Karskiego, Jana B. Glińskiego (w którym ujęte są również biogramy zaginionych czy osób najpewniej zamordowanych, ale bez wskazania bliższych okoliczności śmierci) oraz w *Księdze pochowanych żołnierzy polskich...* Należy jednak przyjąć, że najpewniej zginął w czasie wojny, co uprawdopodobnia i to, że nie jest wspomniany w *Roczniku lekarskim Rzeczypospolitej Polskiej na rok 1948*, Warszawa 1949.

Strzelców Kaniowskich, Warszawa 2006, s. 37–41), ppor. Sztarkkopf nie jest wymieniony.

²⁰⁵ Błąd ten znajduje się również w przywoływanej publikacji Kryski-Karskiego (*Straty...*, s. 398). W *Księdze pochowanych żołnierzy polskich...*, t. 1, cz. 2 (s. 183) został także wymieniony pod nazwiskiem Starkopf. Natomiast w cytowanej pracy Ludwika Głowackiego nie jest w ogóle wspomniany.

²⁰⁶ CAW WBH, Leopold Hulles, AP 77: Akt urodzenia Leopolda Hullelesa (odpis); Dyplom ukończenia studiów (odpisy); Lista kwalifikacyjna, [1936 r.].

²⁰⁷ *Ibidem*, Wniosek nominacyjny na podporucznika rezerwy; Opinia komendanta szkoły p[od]chor[ążych] o absolwencie, [1936 r.].

²⁰⁸ *Ibidem*, Opinia [dotycząca Leopolda Hullelesa], 1936 r.

²⁰⁹ USL, 1939, s. 82.

²¹⁰ CAW WBH, Leopold Hulles, AP 77, Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1938/39.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Centralnej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego
 Akta studenckie Alfreda Sachsa, nr alb. 2894, sygn. 2671/S.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie
 1/1339, Wykaz spraw Sądu Grodzkiego w Krakowie (sygn. I Zg) o uznanie za zmarłego i stwierdzenie zgonu z 1948 r.
- Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego
 Józef Birkenmajer, 12099; Krzysztof Friedman-Mieczysławski, RP 30288; Markus Adam Lewiński, RP 20756; Alfred Putzman, RP 14623; Ludwik Szerman, RP 10768; Maurycy Bernard Starkopf RP 12060.
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego
 Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych: Herman Adler, KAP I.481.A.713; Rafael Apt, KAP I.481.A.2047; Józef Birkenmajer, KAP I.481.B.7691; Stanisław Cajzner, KAP I.481.C.61; Leon Fisch, AP 1521; Oskar Fogt *vel* Focht, AP 141; Krzysztof Friedman-Mieczysławski, AP 783; Joel Goldschmied, AP 2783; Henryk Hamersztajn, AP 1495; Ignacy Hirszel, AP 84; Leopold Hulles, AP 77; Norbert Juchtmann, AP 6181+753; Bernard Kierstein, AP 12707; Kazimierz Kirsztensztejn, AP 593; Leonard Marian Klawitter, AP 10250; Jerzy Marcei Kluczyński, AP 1704; Stanisław Ignacy Knobloch, AP 21863; Szmul Kowalski, AP 7820; Jerzy Krygier, AP 9902; Chaim Zelman Kurc, AP 12868; Adam Kurtz, AP 7731; Markus Adam Lewiński, AP 1619; Benjamin Lisiecki, AP 1999+4502; Efraim Murrelstein, AP 279; Rudolf Pariserberg, AP 3968; Alfred Putzman, AP 394; Aleksander Rak, AP 472; Mejer Rapoport, AP 3770; Herman Cyryl Rauch, AP 324; Bertold Ludwik Rosenberg, AP 301; Michał Rozentel, AP 3363+6148+10287; Alfred Sachs, AP 10527; Moses Schapira, AP 8193; Józef Franciszek Schwarzwinger, AP 9206; Józef Spira, AP 11065; Filip Stern, AP 5402; Ludwik Szerman, AP 20563+8564; Leon Szewajle, AP 8835; Maurycy Bernard Sztarkkopf, AP 8392 i AP 24955; Antoni Tittenbrun, AP 3061 i AP 4110.
- Kolekcja akt z archiwów litewskich: VIII.807.3.5, Obóz dla internowanych nr 1 w Kalwarii – imienne wykazy i ankiety internowanych żołnierzy polskich zbiegłych z obozu.
- Kolekcja akt żołnierzy zarejestrowanych w rejonowych komendach uzupełnień: Efraim Murrelstein, II.56.15593.
- Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej: Filip Stern, VIII.805.29.384.
- Główna Biblioteka Lekarska im. Stanisława Konopki
 Materiały Jana B. Glińskiego, List Jana Mauerbergera do Jana B. Glińskiego z 31 VIII 1990 r.
- Zbiory Specjalne: Hieronim Grodziński, PL\327\1\0\1690; Benjamin Openheim, PL\327\1\0\4065; Ludwik Szerman, PL\327\1\0\5525.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie
 Relacje z kampanii wrześniowej, B.I.21.D., Armia „Modlin”, 20. DP, 80. pp, Relacja Stanisława Warczygłowy.
- Polski Czerwony Krzyż, Biuro Informacji i Poszukiwań
 Listy strat PCK: 5371, 6954, 7396, 7397, 7399, 7539, 19185, 20398.
- Żydowski Instytut Historyczny

Alfabetyczny wykaz Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej, F, cz.1, Warszawa 1947, mps.

Dział Genealogii, Alfred Putzman, https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1723679741116453&type=3&_rdr, dostęp 12 IX 2024 r.

Źródła publikowane

Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX. K–L, red. K. Stopka, Kraków 2009.

Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX. M–N, red. K. Stopka, Kraków 2011.

Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX. R, red. K. Stopka, Kraków 2013.

Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX. S–Ś, red. K. Stopka, Kraków 2014.

Katyń. Dokumenty zbrodni. Jeńcy niewypowiedzianej wojny, t. 1, oprac. W. Materski *et al.*, Warszawa 1995.

Księga adresowa miasta Warszawy na rok 1897, zebrał i ułożył J. Wiśniakowski, Warszawa 1897.

Meldunek sytuacyjny dowódcy zgrupowania ppłk. L. Okulickiego z nocy 23 na 24 września [w:] Obrona Warszawy w 1939 r. Wybór dokumentów wojskowych, zebrał i oprac. M. Ciepłowicz, Warszawa 1968.

Praga 1939 w dokumentach i wspomnieniach, cz. 2, red. A. Wesołowski, Warszawa 2015.

Rocznik lekarski Rzeczypospolitej Polskiej na rok 1948, Warszawa 1949.

SGO „Polesie” w dokumentach i wspomnieniach, cz. 5/1: *Podlaska Brygada Kawalerii*, red. nauk. A. Wesołowski, Warszawa 2015.

Urzędowy spis lekarzy, lekarzy dentyków, farmaceutów, felczerów, pielęgniarek, położnych uprawnionych i samodzielnych, techników dentystrycznych, Warszawa 1939.

Z Izby Lekarskiej w Krakowie. Lista strat, „Przegląd Lekarski” 1945, nr 5.

Zbiory autora

List Natalii Dec z Zakładu Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Koronowie Sp. z o.o. do Marka Gałęzowskiego z 23 IX 2023 r.

Relacje, wspomnienia, korespondencja

Czapski J. [*Jan Holcman*] [w:] *idem, Rozproszone. Teksty z lat 1923–1988*, t. 1, oprac. P. Kądziela, Warszawa 2021.

Działania bojowe II batalionu 18. Pułku Piechoty w 1939 r. we wspomnieniach kpt. Antoniego Sygnarka, dowódcy 5. kompanii 18. Pułku Piechoty [w:] *Reminiscencje września 1939. W 70. rocznicę Kampanii Wrześniowej*, red. nauk. W.B. Moś, Bytom 2009.

Grzybowski J., *40 pułk piechoty „Dzieci Lwowskich” w obronie Warszawy*, Warszawa 1990. *Jakub Szacki in Memoriam*, Nowy Jork 1957.

Iwaszkiewicz J., *Portrety na marginesach*, oprac. P. Kądziela, Warszawa 2004.

Iwaszkiewiczowie A. i J., *Listy 1927–1931*, oprac. M. Bojanowska, E. Cieślak, przypisy muzyczne A. Matracka-Kościelny, Warszawa 2012.

Spółdzielczy Klub Sportowy Warszawianka 1921–1971, red. S. Sieniawski, Poznań 1971.

Opracowania

- Bartoszewski W., *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970.
- Bauer P., Polak B., *Armia Poznań w wojnie obronnej 1939*, Poznań 1983.
- Berendt G., *Straty osobowe polskich Żydów w okresie II wojny światowej [w:] Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Ciesielska M., *Lekarze getta warszawskiego*, Warszawa 2017.
- Ciesielska M., *The Doctors of the Warsaw Ghetto*, Boston 2022.
- Cumft O., Kujawa H.K., *Księga lotników polskich poległych, zmarłych i zaginionych 1939–1946*, Warszawa 1989.
- Datner S., *Udział Żydów w walkach zbrojnych o wolność i niepodległość Polski (1800–1945)* [w:] *Z dziejów Żydów w Polsce*, red. W. Tyloch, Warszawa 1983.
- Dobroński A., Filipow K., „Dziesiątacy” z Białegostoku. *10 Pułk Ułanów Litewskich*, Białystok 1992.
- Domańska R., *Pawiak – więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978.
- Duraczyński E., *Polska 1939–1945. Dzieje polityczne*, Warszawa 1999.
- Dymek P., *18 pułk piechoty*, Pruszków 2024.
- Dymek P., *29 Pułk Strzelców Kaniowskich*, Pruszków 2013.
- Dymek P., *80 pułk piechoty*, Pruszków 2023.
- Epstein T., *Wstęp [w:] Archiwum Ringelbluma*, t. XV: *Wrzesień 1939. Listy kaliskie. Listy płockie*, oprac. T. Epstein, J. Majewska, A. Bańkowska, Warszawa 2014.
- Fieldorf M., Zachuta L., *Generał Fieldorf „Nil”. Fakty, dokumenty, relacje*, Warszawa 2006.
- Frazik W., *Jan Freisler „Ksawery”. Relacja o działalności w czasie wojny*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2013, nr 38.
- Fuks M., *Z dziejów wielkiej katastrofy narodu żydowskiego*, Poznań 1999.
- Gąsowski T., *Pod sztandarami Orła Białego. Kwestia żydowska w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej*, Kraków 2002.
- Gałęzowski M., *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, przedmowa R. Pipes, Warszawa 2010.
- Gałęzowski M., „Pilnujcie honoru sztandaru pułkowego”. *Oficerowie Legionów Polskich polegli w wojnie polsko-bolszewickiej*, Warszawa 2024.
- Gałęzowski M., „Tam, gdzie największe niebezpieczeństwo, szedł pierwszy”. *Sylwetki Żydów – uczestników walk o niepodległość i granice Polski w latach 1914–1921*, Warszawa 2024.
- Gałęzowski M., *Wierni Polsce. Ludzie konspiracji pilsudczykowskiej 1939–1947*, Warszawa 2005.
- Gałęzowski M., *Żydzi walczący o Polskę. Zapomniani obrońcy Rzeczypospolitej*, Kraków 2021.
- Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów – ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Wrocław 1997; t. 2, Warszawa 1999; t. 3, Warszawa 2003; t. 4, Warszawa 2011; t. 6, Warszawa 2018.
- Głowacki L., *Obrona Warszawy i Modlina na tle kampanii wrześniowej*, Warszawa 1985.
- Godzembra-Wysocki W.S. (hr.), Domagała-Zamorski M., *Na szlaku walk Kaniowszczyków. Z dziejów 30 Pułku Piechoty Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 2006.
- Jarozek K., Piątkowski S., *Martyrologia Żydów w więzieniu radomskim 1939–1944*, Radom 1997.
- Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.
- Juskiewicz R., *Pozycja mławska*, Mława 1984.
- Karczewski L., Pokrowski E., *21 Warszawski Pułk Piechoty „Dzieci Warszawy”*, Warszawa 1997.

- Kirszak J., *35 pułk piechoty*, Pruszków 2000.
- Kowalski T.A., *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1997.
- Kralisz A., *Na straży wschodnich rubieży. Biografia ostatniego dowódcy KOP gen. bryg. Wilhelma Orlik-Rückemanna (1894–1986)*, Warszawa 1999.
- Kryśka-Karski T., *Straty korpusu oficerskiego 1939–1945*, Londyn 1996.
- Księga pamiątkowa ku czci Żydów Bojowników sprawy polskiej. Żydostwo polskie swym braciom, którzy walczyli o niepodległość i wolność kraju 1905–1918*, Warszawa 1936.
- Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 1, cz. 1: *Żołnierze września A–M*, Pruszków 1993.
- Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 1, cz. 2: *Żołnierze września N–Z*, Pruszków 1993.
- Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 5: *Polscy jeńcy wojenni i internowani*, Pruszków 1996.
- Lustiger A., *Czerwona księga. Stalin i Żydzi. Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, tłum. E. Kaźmierczak, W. Leder, Warszawa 2004.
- Meirchak B., *Żydzi – żołnierze wojsk polskich polegli na frontach II wojny światowej*, Warszawa 2001.
- Pelc-Piastowski J., *Zagląda batalionu*, Częstochowa 2013.
- Pietrzak J., *Żydzi w formacjach Wojska Polskiego podczas drugiej wojny światowej. Zarys problematyki [w:] Żydzi w walce z Niemcami 1939–1945*, red. K. Persak, Warszawa 2023.
- Porwit M., *Komentarze do historii polskich działań obronnych w 1939 r.*, t. 1–3, Warszawa 1983.
- Potkaj T., *Przekrój Eilego. Biografia całego tego zamieszania z uwzględnieniem psa Fafika*, Kraków 2019.
- Prekerowa T., *Wojna i okupacja [w:] Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1983.
- Przybyszewski S.M., *72 pp im. pułkownika D. Czachowskiego*, Pruszków 2003.
- Rezmer W., *Armia „Poznań” 1939*, Poznań 1983.
- Rezmer W., *Służba wojskowa Żydów w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej [w:] Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001.
- Rybka R., Stepan K., *Awanse oficerskie w Wojsku Polskim 1935–1939*, Kraków 2003.
- Rybka R., Stepan K., *Rocznik oficerski 1939*, Kraków 2006.
- Sadzewicz M., *Na szanłcach Woli i Ochoty*, Warszawa 1972.
- Schochet S., Zawodny J.K., *Próby identyfikacji oficerów Wojska Polskiego narodowości żydowskiej zamordowanych w Katyniu [w:] Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004.
- Sętowski J., *Ajzyk Adam Wolberg [w:] Żydzi częstochowscy. Słownik biograficzny*, red. J. Sętowski, Częstochowa 2020.
- Sikora M., *2. pułk artylerii lekkiej Legionów (1919–1939)*, Tarnowskie Góry 2023.
- Skreń R., *Jan Mieczysław Mieczysławski [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 20, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975.
- Spis poległych, zmarłych, rannych, chorych, wziętych do niewoli wedle „List strat Legionów Polskich”*, oprac. K. Króliński [w:] *Almanach żydowski*, t. 1, wyd. H. Stachel, Lwów – Warszawa – Poznań 1937.

- Sudoł T., *Zbrodnie wojenne Wehrmachtu na żołnierzach Wojska Polskiego popełnione od września do grudnia 1939 r.*, t. 1: *Geneza zbrodni. Zbrodnie na polu walki*, Warszawa 2025.
- Szarejko P., *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 5, Warszawa 2000.
- Szkola im. Stanisława Staszica w Warszawie 1906–1950*, Warszawa 1988.
- Szymański S., *27 Pułk Piechoty w kampanii wrześniowej pod Częstochową*, Częstochowa 1998.
- Tyszkiewicz B., *Birkenmajer Józef [w:] Współcześni pisarze polscy i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, oprac. zespół pod kierunkiem J. Czachowskiej i A. Szalagan, Warszawa 1994.
- Ukraiński ślad Katynia*, red. Z. Gajowniczek, Warszawa 1995.
- Wiercholska A., *Wspomnienia i kamienie. Życie i śmierć polsko-żydowskiego miasta. Tarnów 1918–1956*, przekład z j. niem. J. Górny, Kraków – Budapeszt – Syrakuzy 2023.
- Witczak K.T., *Słownik biograficzny Żydów tomaszowskich*, Łódź – Tomaszów Mazowiecki 2010.
- Wojna obronna Polski 1939*, red. nauk. E. Kozłowski, Warszawa 1979.
- Wroniszewski J., *Barykada września. Obrona Warszawy w 1939 roku*, Warszawa 2009.
- Wyrwa M., *Nieodnalezione ofiary Katynia? Lista osób zaginionych na obszarze północno-wschodnich województw II RP od 17 września 1939 do czerwca 1940*, Warszawa 2015.
- Zachuta L., *51 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych im. Giuseppe Garibaldiego*, Pruszków 1992.
- Zarzycki P., *1 pułk artylerii ciężkiej*, Pruszków 1997.
- Zarzycki P., *29 pułk artylerii lekkiej*, Pruszków 1999.
- Zawilski A., *Bitwy polskiego września*, t. 1–2, Łódź 1989.
- Zwoliński S., *Żydzi w polskich regularnych formacjach wojskowych podczas II wojny światowej [w:] Żydzi w obronie Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Warszawie 17 i 18 października 1993 r.*, Warszawa 1996.
- Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 1997.
- Żydzi bojownicy o niepodległość Polski. 1918–1939*, red. N. Getter, J. Schall, Z. Schipper, Warszawa 2002 (reprint).

Artykuły prasowe i inne

- Bajer M., *Birkenmajerowie*, „Forum Akademickie” 1999, nr 9, [www.https://forumakademickie.pl/fa-archiwum/archiwum/99/9/artykuły/21-rody_uczone.htm](https://forumakademickie.pl/fa-archiwum/archiwum/99/9/artykuły/21-rody_uczone.htm), dostęp 2 V 2024 r.
- Herbert Z., *Pan Cogito o potrzebie ścisłości [w:] idem, Wiersze zebrane*, oprac. edytorskie R. Krynicki, Kraków 2008.
- Hertz P., *Polskość jako wspólnota otwarta [w:] Gra tego świata*, Warszawa 1997.
- Hirschberg A., *Legioniści Żydzi*, „Kurier Wileński”, 19 VII 1932.
- Pilka nożna*, „Stadion”, 15 X 1923.
- Radziejowski A., *Drugie pranie*, „Tygodnik Polski” (dodatek do „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”) 1969, nr 48.
- Urzykowski T., *Mauzoleum gotowe po 80 latach. Za pieniądze fundacji PKO*, „Gazeta Wyborcza”, 9 XI 2019, www.warszawa.wyborcza.pl, dostęp 21 II 2024 r.
- Życie sportowe Warszawy*, „Świat” 1923, nr 21.

Netografia

- Apt Chawa*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/search-results/APT%20chawa?page=1>
<https://collections.yadvashem.org/en/names/search-results/APT%20chawa?page=1>,
 ChawaApt, dostęp 14 X 2024 r.

- Apt Mojsze i Apt Moshe*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/search-results/APT%20Mosze?page=1> <https://collections.yadvashem.org/en/names/search-results/APT%20Mosze?page=1>, MojszeApt i MosheApt (oba rekordy dotyczą tej samej osoby), dostęp 14 X 2024 r.
- Apt Samuel*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/10502628>, Samuel Apt, dostęp 14 X 2024 r.
- Hamersztajn Henryk*, <https://www.auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach> <https://www.auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach>, dostęp 2 V 2024 r.
- Jakobsche Leopold Jakub*, „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”, www.straty.pl, dostęp 10 V 2024 r.
- Klejn Jerzy*, „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”, www.straty.pl, dostęp 3 IV 2024 r.
- Spira Józef*, „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”, www.straty.pl, dostęp 3 IV 2024 r. (na podstawie: AIPN Kr, 1/1339, I Zg. 843/48, Wykaz spraw Sądu Grodzkiego w Krakowie [sygn. I Zg.] o uznanie za zmarłego i stwierdzenie zgonu z 1948 r.).
- Spiro Andrzej*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/13834212>, dostęp 1 XII 2025 r.
- Spiro Andrzej*, „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką 1939–1945”, www.straty.pl, dostęp 2 XII 2025 r. (na podstawie: AIPN, GK 162/504, Materiały do sporządzenia kartoteki osobowej lekarzy, dentystów, farmaceutów, prawników, inżynierów, pracowników umysłowych z branży technicznej oraz artystów aresztowanych i zmarłych, włącznie zamordowanych w więzieniach i obozach hitlerowskich w latach 1939–1945).

Marek Gałęzowski (ur. 1972 r.), historyk, dr hab. Pracownik Wydziału Badań i Edukacji Archiwalnej Archiwum IPN w Warszawie, członek Komisji Biograficznej Polskiej Akademii Umiejętności i Rady Naukowej „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, w latach 2015–2022 profesor Uczelni Łazarskiego.

Zajmuje się problematyką zmagania o niepodległość Polski w pierwszej połowie XX w. w ujęciu biograficznym oraz strat osobowych inteligencji polskiej w czasie II wojny światowej, jak również zagadnieniem problemu myśli politycznej wobec Rosji ostatnich lat caratu, ZSRS i komunizmu wybranych twórców (m.in. Józefa Mackiewicza i Tadeusza Grużewskiego) i środowisk (obozu piłsudczykowski). Autor prac poświęconych konspiracji piłsudczykowskiej w kraju w czasie II wojny światowej, oficerom Legionów Polskich poległym w latach 1914–1920, Żydom – uczestnikom zmagania o niepodległość Polski.

Ostatnio opublikował: „*Pilnujcie honoru sztandaru pułkowego*”. *Oficerowie Legionów Polskich polegli w wojnie polsko-bolszewickiej*, Warszawa 2024; „*Tam, gdzie największe niebezpieczeństwo, szedł pierwszy*”. *Sylwetki Żydów – uczestników walk o niepodległość i granice Polski w latach 1914–1921*, Warszawa 2024.